

SÁMEDIGGI

ÁIMMAHUŠŠAN

Sámediggedieđáhus sámi kulturmitosuodjaleami
birra

Reviderejuvvon 2025

Sámediggedieđáhus X Sametingssmálding

Sisdoallu / Innholdsfortegnelse

1.	Álggahus	5
1.1	<i>Mihttomearri – máhttovuđot ja boahteáiggediđolaš kulturmuítopolitiikka</i>	5
2.	Rámmaeavttut	6
2.1	<i>Nationála riekti</i>	6
2.2	<i>Riikkaidgaskasaš riekti</i>	8
2.3	<i>Kulturbirashálddašeami organiseren</i>	9
2.4	<i>Eaktodáhtolašvuohta ja kulturásahusat</i>	10
2.5	<i>Servodatrievdamat ja váikkuhanfáktorat</i>	10
3.	Metoda	11
3.1	<i>Álgoálbmotmáhttu</i>	11
3.2	<i>Dutkanbirrasiid máhttobuvttadeapmi</i>	12
3.3	<i>Čálalaš gáldut</i>	12
3.4	<i>Luonddudieđa ja teknologija</i>	13
3.5	<i>Seremonijat ja repatrieren</i>	15
4.	Vistesuodjalus ja fanassuodjalus	17
4.1	<i>Sámi vistesuodjalus</i>	17
4.2	<i>Fanassuodjalus/fanasárbi</i>	21
5.	Arkeologalaš kulturmuittut	23
6.	Bassibáikkít	31
7.	Min máttuid bázahusat, hávddít ja hávdeávdnasat	35
7.1	<i>Sámi hávdádanvierru</i>	35
7.2	<i>Máhttopotensiála</i>	36
7.3	<i>Čohkkenhistorihkka ja lokaliseren</i>	36
7.4	<i>Hálddašeapmi ja váldi</i>	37
7.5	<i>Vásihusat ja hástalusat</i>	38
8.	Gulahallan ja gaskkusteapmi	39
8.1	<i>Sámi kulturmuítodáhtaid digitaliseren</i>	40
8.2	<i>Duođašteapmi ja báikkálaš beroštupmi</i>	40
8.3	<i>Gaskkusteapmi, dikšun ja láhčín</i>	42
9.	Eanadoalu válljejuvvon kulturduovdagat (UKL)	43
10.	Hálddašansuorggit ja ovttasbargu	46
10.1	<i>Ođđa máhttu sámi ássama birra máddin</i>	46
10.2	<i>Davviriikalaš sámi kulturmuítosuodjalus ja riikkaidgaskasaš bargu</i>	47
10.3	<i>Guovttesuorat hálddašeapmi ja ovddasvástádusjuohku</i>	48
11.	Ekonomalaš ja hálddahuslaš váikkuhusat	50

Govvosat

Govus 1. Kártasárggus mii čájeha plánejuvvonbieggamillorusttega Dønnesfjord nammasaš guovllusÁállanis, Ákrjoluovtta suohkanis oktan kulturmuittuiguin ja bieggafápmorusttega infrastruktuvrrain.....	15
Govus 2. Visogovva mii čájeha duodaštuvvon automáhtalaččat ráfáiduhthtojuvvon sámi visttiid. Deanu gielddas leat eahpitkeahhtáeanemus automáhtalaččatráfáiduhthtojuvvon sámi visttiid. Maiddá Unjárgga gielddas ja Guovdageainnu, Gáivuona, Ivgu, Siellaga ja Dielddanuori suohkaniin leat ollu dakkár visttiid. Kártavuodđu: Askeladden	17
Govus 3. Áiti lea dábálaš sámi vistešládja. Dás leat ovdamearkkat máttasámi, bihtásámi ja davvisámi guovlluin Aarborte, Bådådjo ja Deanu suohkaniin. Govva: Sámediggi.....	18
Govus 4. Goahti lea sámi vistešládja mas lea guhkes árbevierru ja iešguđetlágan doaimmat. Gorsa-goahti lei álgoálggus geassesadjegoahti ja lea deatalaš kulturmuittu Siellaga suohkanis. Govva: Sámediggi.	18
Govus 5. Stuorrageahtti Stavassdalenis, Grane suohkanis. Govas gurot bealde čuoččuba eaiggádat, Jorg (Georg) ja Marie Kvittfjell. Olgešbealde čuožžu Oscar Åsebø. Olaf Andreas Olsen huksii goađi 1927:s. Frank Storm Johansen lea govvidan 1940- 42:s, Bjørn Storm Johansen lea addán lobi geavahit gova.....	18
Govus 6. Ovdamearkkat sámi vistešlájain. Govva: Sámediggi	19
Govus 7. Ávdnasiid ođđasisgeavaheapmi lea báidnán huksenvieru. Dá lea ovdamearka ođđaáiggis. Maiddá dakkár visttiin sáhtá leat suodjalanárvu. Govva: Sámediggi.....	20
Govus 8. Leansmánnegárdi Guovdageainnus lea ovdamearkan almmolaš vistái ođđasithuksenáiggis. Govva: Sámediggi	20
Govus 9. Deatalaš lea sealluhit ovdasteaddji čoakkáldagaid muorrafatnasiin ovdalگو dat jávket. Govva: Sámediggi.....	22
Govus 10. Rissebákteslájaga geađeáiggeorrunsadji Deanu gielddas. Rissebákteorrunsajiin lea mihtilmas hápmi ja dat áigemeroštallojuvvojit gullat áigodahkii 2100-1800 ovdal Kristusa. Daid gávdná Finnmárkkus ja Guoládagas. Govva: Sámediggi.....	24
Govus 11. Nu mo namma dadjá ge, de leat juovvahávdit dávjá juovas. Govva: Sámediggi.....	25
Govus 12. Govva čájeha arkeologalaččat iskkaduvvon slettnesorrunsaji Bearalvági gielddas. Das lea árran guovddázis ja mii oaidnit mo dat sulastahtá dan mo sámi goađit ja lávut leat lágiduvvon. Fuomáš dan golbma fálládávtti mat leat árrana duogábealde. Govva: Bjørnar Olsen, UiT.	26
Govus 13. Ráktorokkit ovdal ja maŋŋá roggama. Rokkit geavahuvvojedje olju buvttadeapmái mearranjiččehasain dainna lágiin ahte suddadedje buoiddi stuorra vuoššanrokkiiin. Dat ledje geavahasas sullii 1000 jagi, sullii Kristusa riegádeami rájes gitta sullii 1200-logu rádjai, muhto eanemus intensiiva geavaheapmi lei áigodagas lei 600-900 maŋŋá Kristusa. Olju geavahuvvui mángga láchkai ja lei Davvi-Romssa ja Finnmárkkus sápmelaččaid deatalaš gávpegálvu. Govva: Sámediggi.....	26
Govus 14. Goahtesadji Bearalvági gielddas. Govva čájeha mearkkaid oktasašgoađi maŋis mas lea sihke ássan- ja návetoassi. Rittus leat ollu dakkár goahtesajit. Govva: Sámediggi.....	27
Govus 15. Bivdoroggi Romssa suohkanis. Bivdorokkit leat dávjá nu ahte dat ovtas ásahtit dakkár vuogádaga mii hehte goddejohtolaga strategalaš manahaga. Govva: Sámediggi.....	28

Govus 16. Čilla Rohtovákki guras olggumusas Johkanis, Deanu gielddas. Čilat geavahuvvojedje goddebivddus ja ledje dávjá mánnga dakkár strategalaš sajiin gokko goddi johtalii. Govva: Sámediggi.	28
Govus 17. Stálloduktásajit leat sámi orrunsajit orddas. Dat leat dábálaččat 2 gitta 15 orrunsaji maŋŋálagaid, hárve eanet go 8. Dat leat geavahuvvon áigodagas 600 – 1300-logus, muhto váldogeavahanáigodat lei 800 – 1050 maŋŋá Kristusa. Govva: Sámediggi.	29
Govus 18. Árran bearpmehiiguin Geassejávrii guovllus Deanu gielddas. Dát leat dávjá dat mearkkat mat leat báhcán lávu ja goađi maŋis. Muhtumin sáhttet maid leat geađggit rieggán mat leat geavahuvvon doallat loavdaga sajis. Govva: Sámediggi.	29
Govus 19. Goahtesadji máttasámi guovllus, Lona-sadji Trollheimena guovddázis. Govva: Sámediggi.	30
Govus 20. Oassi bahčínáiddis árra 1900-logus Ceakkoguras, bajábealde Rávtošnjárggas Porsáŋggus. Govva: Sámediggi.	31
Govus 21. Ollu sámi bassibáikkiin leat mihtilmas sárgosat ja dat earránit birrašiin. Murggiidgahperaš lea eanamearka Várjavuona davábealde. Dat lei bálvvosbáiki ja das leat maid juovvahávddit ja sáivoláttu. Govva: Sámediggi.	32
Govus 22. Bálvvosgeađggit sáhttet čatnasit iešguđet doaimmaide, guolásteapmái, meahcásteapmái, boazodollui. Muhtumat oidnojit guhkin juo ja earát leat fas leat eambo čihkosis. Govva: Sámediggi.	33
Govus 23. Bardojuvvon geađgerieggát gávdnojit mánngga sajis. Muhtun sajiin sáhttet leat leamaš bálvvosbáikki ja earát fas leat leamaš bivdorusttegat. Govva: Sámediggi.	34
Govus 24. Juovvahávddit sáhttet leat ráktojuovain, bákteleuddanemiin ja stuorra geađggiid bálddas. Muhtumat leat gobit ja rokkit juovas ja earát fas leat čielga borat. Dat gávdnojit stuorra osiin Sámis. Bajábealde: juovvahávddit ráktojuovas ja gálli bálddas, Várjjat. Vuolábealde: bivdohávdi, Oppdal. Govva: Sámediggi.	35
Govus 25. Kulturmuitoreregistrerenkurssas maid Sámediggi lágidii Duoddara Ráffes/Bájdáris 2012. Govva: Sámediggi.	41
Govus 26. Láhččojuvvon sámi kulturmuittut ja gaskkustanprošeavttat leat resursan skuvlii. Govva: Sámediggi.	42
Govus 27. Sámediggepresideanta Aili Keskitalo ja sámediggeráđđi Henrik Olsen – láhččojuvvon bihtánsámi kulturmuittuid rahpama oktavuodas Sáltođuoddaris. Govva: Sámediggi.	42
Govus 28. Sää'nsijdd oktan St.Georga kapeallain. Govva: Sámediggi.	44
Govus 29. Dá oaidnit Reinsenn guvlui Valdresis. Dán kultureanadagas lea registrerejuvvon vejolaš sámi ássansadji ruovdeáiggis. Govva: Sámediggi.	46
Govus 30. Ruksesbávtti báktenjuohtan, Porsáŋggu gielddas. Dan maid mii dál diehtit sámi kulturmuittuid birra, lea boađus dakkár historjjálaš proseassain mat leat dáhpáhuvvon guhkes áiggi Sámis. Maiddái báktenjuohtamiid ja báktesárgumiid sáhtta geahččat dan vuodul. Govva: Sámediggi.	48

1. Álggahus

Sámi kulturmuittut lea min historjá. Dat duođaštit sámi geavahusa, ássama ja leahkima. Dat gaskkustit máhtu min máttarmáttuid eallindiliid, resursageavaheami, oskku ja duovdagiidda heiveheamiid birra. Dat sáhttet leat goahtesajit, árranat, viesut, áittit, juovvahávddit, girkogárddit, bivdorusttegat, bálvvosbáikkít ja bassivárit, gámasuoidnečuohpahagat ja mánáid stoahkanšiljut. Sámi kulturmuittut leat maid njálmmálaš mitalusat ja luodit mat čatnasit dihto báikkiide. Sámi kulturmuittut mánggabealatvuohta Sámis duođašta guhkesáiggi ja mánggalágan geavahusa guhkás maŋás guvlui áiggis. Kulturmuittut leat deatalaš eaktun máhttui sámi meahcásteami birra.

Sámedikkis lea hálddašanovdasvástádus sámi kulturmuittuin ja sámi vistesuodjalusas miehtá riikka. Sámi kulturárbbis lea iešalddis stuorra árvu. Dasa lassin sámi kulturmuittut ja kulturbirrasat leat deatalaš oassi Sámedikki álgoálbmothálddašeamis. Dat lea vuođđun máhtto- ja identitehtaduddjomii, vásáhusaide ja geavaheapmái, ja dat bidjet eavttuid areálaplánemiidda ja sisabahkkemiidda. Kulturmuittut galget hálddašuvvot iežaset historjá ja árvvuid vuođul ja leat deatalaš máhttovuođđun sámi vuoigatvuođaid sihkkarastimis areálaide ja luondduriggodagaide. Máhttu kulturmuittuid birra ja duođaštus ovddešáiggi eanageavaheami birra leat eaktun buori álgoálbmothálddašeapmái man ulbmil lea sihkkarastit guoddevaš areálahálddašeami ja ealahusdoaimmaheami sámi guovlluin.

Sámi kulturmuittosuođjalussii váikkuhit rámmaeavttuid, máhttovuođu, teknologijja ja servodaga rievdan. Seamma dahket láhkariivdadasat, nu go sámi kulturmuittuid ráfáiduhtrinrájaid rievdadeapmi. Urbaniseren, mátkkošteami, olgoáibmodoaimmat, industriija ja dálkkádat leat ovdamearkka dihtii dakkár deatalaš bealit mat váikkuhit min kulturárba. Dasa lassin lassána ja rievda máhttovuođu ođđa vugiid ja ođđa teknologijja bokte.

Bargamušaid sirdin Riikaantikváras jagi 2020 lea addán Sámediggái stuorát ovdasvástádusa. Dasto lea Riikaantikvára álggahan stuorát digitaliserenbarggu. Boahtteáiggedidolaš kulturmuittohálddašeapmi dárbaša beaktiis diehtojuhkinjođu gaskal instánssaid ja diehtovuođuid.

Nuppi máilmmisoađi maŋná lojjagiid stuorra nátionála registrerenprošeavttain lei uhccán beroštupmi sámi kulturmuittuide. Dál mii almmatge oaidnit ahte arkeologalaš kulturmuittut ja ođđa máhttu lassána eanet ja eanet hálddašeami barggu geažil ja iešguđet dutkan- ja duođaštanprošeavttaid geažil. Dattetge lea ain mealgat váddásat háhkat dieđuid sámi kulturmuittuid birra. Dárbu ja vejolašvuohta sáhttit háhkat kulturmuittodieđuid šaddá eanet ja eanet áigeguovdil go deaddu stuorra dakkár areálaide maid sisabahken ovdal ii leat guoskan. Danne mis váilot vuođđodieđut go fápmolinnját, bieggamillut ja minerálaindustriija galget huksejvvot guovlluide mat leat guhkin eret geainnuin ja eará infrastruktuurras. Go deaddu ođđa guovlluide stuorra, de stuorra maiddái dárbu eanet máhttui daid seamma guovlluid birra. Buorre máhttovuođu lea mearrideaddjin Sámedikki vejolašvuohtii sáhttit beaktiit fuolahit láhkageatnegahttojuvvon doaimmaid kulturmuittohálddašeamis ja areálaplánemis.

Sámediggi lea čađahan viiddes duođaštan- ja registrerenprošeavtta automáhtalaččat ráfáiduhthtojuvvon sámi visttiin. Dan olis leat dál registrerejuvvon sullii 900 ráfáiduhthtojuvvon sámi vistti. Ollu automáhtalaččat ráfáiduhthtojuvvon vistti, oppalaš lassáneapmi dain arkeologalaš kulturmuittuin maid mii diehtit ja iešguđet dutkanprošeavttat leat mielde lasiheamen máhtu, muhto buktet maiddái ođđa hástalusaid hálddašeapmái sihke fágalaččat ja resurssaid dáfus. Vistesuođjalanprošeavtta vuođul lea Sámediggi ožžon buori visogova ráfáiduhthtojuvvon sámi visttiin ja dain hástalusain mat čatnasit daid hálddašeapmái ja ortnegisdoallamii boahtevuođas. Dattetge lea báhcán ollu bargu. Sullasaš ollislaš kárten ii leat čađahuvvon arkeologalaš sámi kulturmuittuin, vaikke vel leat ge čađahuvvon muhtun stuorát registreremat arkeologalaš sámi kulturmuittuin stuorát dutkan- ja huksenprošeavttaid oktavuodas.

Sámedikki kulturmuittohálddašeamis lea viiddes njuolggá oktavuodas sihke gielddaiguin, priváhta huksejeddjiiguin, ráfáiduhthtojuvvon visttiid eaiggádiiguin ja báikegoddelaččaiguin. Kulturmuittohálddašeapmi lea dábálaččat vuosttaš ja áidna oktavuodas mii ollugiin lea Sámedikkiin. Dat addá midjiide buori vuođu fuobmát mii lea deatalaš gielddaide ja báikegottiide ja das ahte gaskkustit sihke sámi kulturhistorjá ja Sámedikki barggu.

1.1 Mihttomearri – máhttovuođot ja boahtteáiggedidolaš kulturmuittopolitiikka

Sámedikki váldomihttomearri kulturmuittohálddašeamis lea áimmahuššat ja oainnusmahtit sámi kulturmuittuid ja kulturbirrasiid iežamet historjá ja árvvuid vuođul, ja dan vuođul maid kulturmuittut mearkkašit identitehtii ja servodaga huksemii. Kulturmuittuiguin oavvilduvvojit buot duođaštusat ovddešáiggi olmmošlaš doaimmain min fysalaš birrasis. Dat leat sihke dakkár duođaštusat mat oidnojit ja dakkárat mat eai oidno, nugo duktásajit, hávddit, huksehusat, dávvirat, arkeologalaš gávdnosat ja guovllut maid čatnasit historjáláš dáhpáhusat, osku dahje árbevierut. Kulturbirrasat leat guovllut

gos mánga kulturmuittu gullet stuorat oktavuhtii dahje ollisvuhtii. Kulturbiras sáhtá leat orrunguovlu, vearat, hávdebáiki, infrastruktuvra ja orrunviesut, dahje iešguđetlágan kulturmuittuid čohkkehus. Maiddá luondduelemeanttat main lea kulturhistorjjálaš árvu sáhttet gullat kulturbirrasii. Eanet máhttu sámi kulturmuittuid, ássama, eanageavaheami ja historjjá birra lea mielde nannemin sámi servodatduddjoma, sihke ovttaskas báikegottiin ja servodagas oppalaččat.

Sámi kulturmuittuid suodjalepmi ja hálddašeapmi lea deatalaš oassi Sámedikki doaimmas.

Sámediggi galgá bidjat váldoeavttuid min iežamet vássánáiggi ja historjjá hálddašeapmái. Sámediggi galgá hálddašit sámi kulturmuittuid ja kulturbirrasiid dakkár vugiin mii lea mielde nannemin ja viidáseappot fievrredeamen sámi kultuvrra. Dat gullá álbmotriektái ja guorrasa dasa ahte Sámedikkis galgá leat eanet váikkuhanfápmu go guoská mearridanváldái dakkár áššiin main lea erenoamáš mearkkašupmi sámi álbmogii.

Dutkanvuđot máhttu ja gulahallan dutkanbirrasiiguin lea deatalaš vuođđu sámi kulturmuittohálddašeapmái. Dasto leat álgoálbmotmáhttu oppalaččat ja kultuvrralaš ja vuoiŋnalaš árbevierut mat ain leat aktiiva geavahasas, deatalaš geađgejuolggit. Dakkár máhttu maiddá lea lunddolaš oassi sámi kulturbirrasiin, ja das lea árvu viidát sámi servodagaid olggobeallái, ja lea ovdamearka dihte guoskevaš digaštallamis dálkkádatrievdamiid birra.

2. Rámmaeavttut

Sámi kulturbirrasiid suodjalepmi ja geavaheapmi lea vuođđun dieđuide sámi vássánáiggi ja historjjá birra, ja danne dat lea deatalaš sámi kultuvrra ja identitehta seailuheapmái ja ovddideapmái. Sámi kulturbirrasat leat luottat olbmuid doaimmaid manjis ja leat diehtogáldut sámi servodateallima birra, danne dat maiddá bidjet deatalaš eavttuid dasa movt mii atnit ávkki eatnamis ja resurssain dás duohko. Danne lea maiddá Sámedikki kulturmuittohálddašeapmi deatalaš oassádalli sajáiduvvan sámi eananvuoigatvuođaid duođašteamis, ja plánaid ja doaimmaid oktavuodas mat nuppástuhttet areálad dahje meahci geavaheami.

Dán kapihttalit mitaluvvo Sámedikki barggu rámmaid birra sámi kulturbirrasiid suodjaleami ja geavaheami olis. Rámmat vulget nátionála ja riikkaidgaskasaš rievttis, hálddašeami organiseremis, eaktodáhtolaččaid ja kulturásahusaid rollas ja bajimus servodatrievdamiin mat váikkuhit sámi kulturbirrasiid.

2.1 Nátionála riekti

Jagi 1917 dahje boarráset sámi kulturmuittut leat automáhtalaččat ráfáiduhttojuvvon jagi 1978 kulturmuittolága vuođul (§ 4). Jagi 2018 rádjái lei nu ahte sámi kulturmuittut automáhtalaččat ráfáiduhttojedje go ledje 100 jagi boarráset. Dat rievdaduvvui jagis 2018 nu ahte automáhtalaččat ráfáiduhttimii biddjojuvui bissovaš jahkelogurádjii. Dat dahkkojuvui ovdal go 100-jagi molsašuddi ráfáiduhttinráji dihte sakká lassánit ráfáiduhttojuvvon kulturmuittut. Jahki 1917 lea válljejuvvon ráfáiduhttinráji jahkin sihke vai sámi kulturmuittuid stáhtus ráfáiduhttojuvvon kulturmuittun ii rievda odđa bissovaš ráji ásaheami dihte, ja danne go 1917 lea jahki go vuosttaš sámi čoahkkin dollojuvui. Sámi čoahkkin ásahuvvui lassáneaddji deattu dihte maid sámi servodat vásihii dáruiduhttima, areálasabahkemiid ja boazodoalu čavgadet regulerema dihte, ja danne dat jahkelohku ovddasta dihto áigeearu sámi servodagas.

Sámedikkis lea kulturmuittolága ovddasvástádusláhkaásahusa vuođul seamma váldi go fylkkasuohkaniin. Váldái gullá sihkkarastit ahte automáhtalaččat ráfáiduhttojuvvon sámi kulturmuittut eai duohtaduvvo (§§ 3 ja 6) lobi haga (§ 8). Vai sáhtá fuolahit sámi kulturmuittuid sihkkarastima, de lea Sámedikkis guorahallanváldi registreremiid olis ja váldi addit guorahallanlobi kulturmuittuid arkeologalaš roggamiid olis (§ 9), ja maiddá mátasdoallat, dutkat ja dikšut jna. kulturmuittuid ja kulturbirrasiid (§§ 11, 14 nubbi lađas ja 21). Váldái maid gullá vejolašvuohta mearridit gaskaboddosaččat ráfáiduhttimii sámi kulturbirrasiid (§ 22), árvalit ráfáiduhttimiid mearrádusa bokte (§ 22), addit sierralobiid dan olis go visttit ja rusttegat leat ráfáiduhttojuvvon mearrádusa bokte (§§ 15a), ja maiddá gáibidit ahte visttit mat mearrádusa bokte leat ráfáiduhttojuvvon, divoduvvojit jus leat billahuvvan (§§ 16 ja 18). Gaskaboddosaš ráfáiduhttin lea gaskaoapmi maid kulturbiraseiseválddit sáhttet atnit dakkár dilálašvuođain go lea dárbašlaš formálalaččat gáhttet kulturbirrasiid, vai deatalaš kulturbirasárvvut eai jávkka. Hálddašangeavada mielde geavahuvvo gaskaoapmi dábálaččat dakkár dilálašvuođain go doaimmabiju olis mii lea jođus dahje plánejuvvon, lea várra ahte deatalaš kulturbirrasat jávket jus čuovvu dábálaš áššemeannudanjuolggadusaid. Vaikko gaskaoapmi ii iešalddis ráfáiduhte bastevaččat, de dat lea deatalaš sihkkarastin dihte ahte deatalaš kulturbirasárvvut

eai jávkka ovdalgo daid sáhtta árvvoštallat, ja sihkkarastin árvvuid ráfáiduhttinmearrádusa, roggama dahje duođašteami bokte

Sámedikki váldi addit lobi vaháguhttit dahje duohtadit automáhtalaččat ráfáiduhttojuvvo sámi kulturmuittuid, dáhpáhuvvá geavadis guovtte ládje.

Nubbi vuohki lea doaibmabijuid váste, maidda ferte leat mearriduvvon areálaplána plána- ja huksenlága vuodul. Dakkár oktavuodain addojuvvo duohtadan- ja vaháguhttinlohpi areálaplána mearrideami olis. Danne ferte Sámediggi ovddidit cealkámuša areálapláni, mas bivdá heivehit doaibmabijuid nu ahte dat eai vahágahte kulturmuittuid, dahje juo ahte eaktuda čadahit guorahallamiid nugo arkeologalaš roggamiid ja sullasaččaid váidudeaddji máhtolašvuoda buvttadeaddji doaibmabidjun. Sámediggi ferte dasto dieđihit ja ovddidit vuostecealkámuša areálapláni jus kulturmuitoárvvuid vuhttiiváldin ii váldojuvvo mielde pláni. Sámedikki kulturmuithálddašeapmi lea danne nannosit mielde buot areálaplánemiin miehtá sámi árbevirolaš guovlluide.

Nubbi vuohki movt Sámediggi sáhtta addit lobi vaháguhttit dahje billistit automáhtalaččat ráfáiduhttojuvvo kulturmuittuid, lea go dat čatnasit unnit doaibmabijuide dahje doaibmabijuide maidda ii dárbbasuvvo areálaplána plána- ja huksenlága vuodul. De ferte ohcát dakkár lobi, ja Sámediggi dasto mearrida ohcama vuodul.

Sámediggi bargá kulturmuithálddašvuođain Dálkkádat- ja birasdepartemeantta ja Riikaantikvára láidehusa vuodul ja sii gozihit Sámedikki barggu. Sámediggi lea oavvildan ahte dat lea prinsihpalaččat váttisvuohčan iehčanas politihkalaš orgánii, ja sámiid iešmearridanvuogitvuoda dihte álgoálbmogin. Jagis 2007 almmuhuvvui raporta boahhtevas mearridanválddi birra sámi kulturmuittuid olis. Raportta almmuhii bargojoavku mas ledje mielde Birasgáhttentdepartemeantta, Bargo- ja searvadahttindepartemeantta, Riikaantikvára ja Sámedikki ovddasteaddjit. Go lei sáhka das galgá go Sámedikki váldi mearriduvvot lága dahje lánkaasahusa bokte, de ii lean ovttaoavilvuohča Birasgáhttentdepartemeantta ja Riikaantikvára ovddasteddjiid, ja nuppe beale ges Bargo- ja searvadahttindepartemeantta ja Sámedikki ovddasteddjiid gaskkas. Ášši birra ledje konsultašuvvnat jagis 2019 barggu olis mii guoskkai automáhtalaččat ráfáiduhttojuvvo kulturmuittuid sierralohpestivrenfámu sirdimii fylkkasuohkaniidda ja Sámediggái. Eai dalle ge lean ovttaoavilváldi áššis, muhto čovvudus šattai ahte kulturmuithálddašvuođa galgá dárkileappot geahčaduvvot, ja namuhuvvot stuoradiggedieđáhusas kulturmuithálddašvuođa birra (Meld St.t. 16, 2019-2020). Seammás go Sámediggi formálalaččat bargá departemeantta ja direktoráhta láidehusa vuodul, ja go dat gozihit Sámedikki barggu, de lea dain stáhtalaš eiseváldiin konsultašuvdnageatnegasvuohča sámelága 4. kapihtala vuodul, buot mearrádusain mat gusket sámi kulturbirasiidda. Dat dahká ahte stáhta rolla kulturmuithálddašeamis oalle eahpečielggasin bajimus eiseváldin mas lea konsultašuvdnageatnegasvuohča.

Jagis 2022 konsulterii Sámediggi Dálkkádat- ja birasdepartemeanttain ođđa kulturbiraslága čielggadeami lánkaasahusa mandáhta ja čoahtkádusa birra. Lánkaasahusa almmuhii čielggadusa njukčamánu 25. beaivvi 2025. Kulturbiraslánkaasahusa árvála ahte Sámedikki váldi mearriduvvo lága bokte, muhto das leat goabbatlágan oavilváldi dan dávus gii váiddainstánsa lea hálddašanmearrádusaid olis maid Sámediggi dahká. Vihtta miellahtu oavvildit ahte dan ferte Sámediggi ieš organiseret, ja vihtta eará miellahtu ges oavvildit Riikaantikvára dan galgat organiseret. Dat váldi mii Sámedikkis dál lea kulturmuithálddašvuođa vuodul, fievrriiduvvo viidáseappot árválasas, ja dasa lassin Sámediggái addojuvvo váldi mearridit ráfáiduhttit earret eará kulturmuittuid mat leat eatnamis gitta (arkeologalaš, johtolatduođaštusaid ja visttiid ja rusttegiid. Árválasas maiddá gullá ahte hálddašanmuseat (universitehtamuseat) ain hálddašit bođu sámi kulturmuittuid mat gullet norgalaččaid searvevuhtii (dávvirat main ii leat diehtelas eaiggát, jagi 1917 ja boarráset dávvirat). Árválasas maiddá aiddostahttit ahte hálddašanmuseat fertejit Sámedikkiin konsulteret sámelága njuolggadusaid vuodul bođu kulturmuittuid sirdima, luobaheami ja bálkesteami hárrái. Árválasas ahte Sámediggi oažžu mearridanválddi sámi dáktarigeatnegasvuođain vurkkodeami, geavaheami ja máhcaheami olis, marjel go hálddašanmusea lea Sámediggái geigen dutkanfágalaš árvvoštallama ja rávvaga.

Eará riikkaid ektui lea Norgga kulturmuithálddašeapmi erenoamáš go Norggas lea sierra álgoálbmotparlameanta mas lea ovddasvástádus hálddašit sámi kulturmuittuid. Sámedikki dievasčoahtkimiid dat lea fápmuduvvon hálddašanváldi. Siskkáldasat Sámedikkis lea váldi delegerejuvvo Sámediggeráđđái, ja Sámediggeráđđi ges lea válddi beaivválaš doaimmaheami delegeren Sámedikki sierra fágaossodahkii. Sámedikkis lea sierra fágabargit geat barget kulturhistorjiid, ja sii gieđahallet sihke plánaáššiid ja váikkuhit máhtolašvuoda buvttadeapmái ja gaskkusteapmái. Doppe jottkolaččat barget lánkaasahusa heivehemiin vai dat buoret vuogi mielde vuhttiiváldet álgoálbmogiid vuogitvuodaid. Føderála dási lágat leat dál unnán oktilaččat, dat leat biđgejuvvo iešguđet lánkaasahusiidda, nu ahte áššit mat gusket kulturárbbi iešguđet beliide leat iešguđet lágain, ja muhtun lágat gusket dušše dihto geográfalaš guovlluide. Provišsála dási lágat iešguđet muddui suodjalit álgoálbmotkulturárbbi, ja juohke provišsas leat sierra lágat. Aotearoas/New Zealandas, mii lea eará riika gos lea oarjemáilmmi demokratiijamálle mainna lea lunddolaš buohtastahttit, gullá kulturmuithálddašeapmi stáhta dássái. Doppe dattege lea ásaheavvon lagas

ovttasbargu iešguđet maoriservodagaiguin mat searvvahuvvojit mearridit konkrehta áššiin, ja doppe lea maid dábalaš bargovuohki integreret maori árbevieruid eananareálad hálddašeapmái.

Sámedikki sadi bajimus orgánan mii ovddasta riikka álgoálbmogiid, ja mas seammás lea kulturbirashálddašeami váldi hálddašit iežamet kulturmuittuid ja kulturbirasiid, lea erenoamáš. Kulturbirashálddašeami ja álgoálbmogiid dáfus lea danne dábalaš ahte čujuhuvvo dasa maid Norgga beale Sámedikki lea olahán ovdamearkan.

2.2 Riikkaidgaskasaš riekti

ON konvenšuvnna siviila ja politihkalaš vuoigatvuođaid birra (SP) 27. artihkal suodjala erenoamážit etnalaš, oskkodatlaš ja gielalaš unnitloguide gullevaš olmmošjoavkkuid vuoigatvuođa nannet kultuvrraset ja geavahit gielaset, rihkkuojvomis. ON olmmošvuoigatvuođalávdegoddi lea 27. artihkkala dulkon nu ahte dat addá vuođu sihke positiva sierrameannudeapmái ja vuoigatvuhtii beaktiilit searvat mearridanproseassaide mat gusket álgoálbmogiidda.

Beaktiilit searvama vuoigatvuohta lea eambo go dušše gulaskuddancealkámušaid ovddidit, ja guoská dasa ahte mearrádusaid sisdoallu lea searvama boadus. Searvanvuoigatvuohta SP 27. artihkkala vuođul lea dulkovuvvon SP 1. artihkkala olis mas lea sáhka vuoigatvuođas leat mielde mearrideame áššiin mat eai guoskka dušše álgoálbmotjoavkku siskkáldas diliide. Danne searvanvuoigatvuohta buori muddui oktiivástida konsultašuvdnavuogitvuođain mii čuovvu ILO-konvenšuvnna nr. 169 álgoálbmogiid ja čearddalaš álbmogiid hárrái iešmearrideaddji riikkain (ILO 169).

SP 27. artihkkala ferte maid dulkot nu ahte stáhtas lea geatnegasvuohta deattuhit álgoálbmogiid kulturdoaimmaheami vuhtiváldima. Olmmošvuoigatvuođalávdegoddi lea iešguđet áššiin váldán ovdan ahte vaikko okta doaimma ii mearkkašahti ládje čuoza kultuvrii, de sáhttet mángga doaimma oktiibuot heađuštit kulturdoaimmahanvuoigatvuođa dán mearrádusa vuođul. Go vuos ollislaččat árvoštallá doaimbajiid vai dat unnimus lági mielde dagahivčče vahágiid, de lea lunddolaš oaihvildit ahte stáhtas maiddái lea geatnegasvuohta deattuhit ahte kultuvra lea eambo go dušše dat ahte dan árvoštallat seamma dásis go eará relevánta vuhtiváldimiid. Sápmelaččaid dáfus dát geatnegasvuohta maiddái lea mearriduvvon Vuodđolága 108. §:s. Mearkkašahti deattuheami haga ii láže stáhta diliid kulturdoaimmaheapmái nugo Vuodđolágas lea mearriduvvon. Vuodđolága 108. § maiddái de ipmirduvvo geatnegahtti njuolggadussan man vuođul hálddahus galgá árvoštallat ja dat lea muhtun muddui vuodđuduvvon SP 27. artihkkalii.

Riikkaidgaskasaččat lea viidát dohkkehuvvon ahte álgoálbmogiin lea iešmearridanvuoigatvuohta SP 1. artihkkala mielde. Alimusriekti čielggadii maiddái dievasčoahkkimis jagis 2018 ahte sápmelaččain lea iešmearridanvuoigatvuohta SP 1. artihkkala ja ON julggaštusa álgoálbmogiid vuoigatvuođaid birra (UNDRIP) 3. artihkkala mielde, oassin riikkaidgaskasaš vieruiduvvan vuoigatvuođain. Álgoálbmogiid iešmearridanvuoigatvuođa dárkilis sisdoalu leat ain čielggadeame, muhto lea stuora ovttaoaivilvuohta das ahte dat earret eará guoská vuoigatvuhtii mearridit áššiin siskkáldas diliid birra, ja konsultašuvdnavuogitvuhtii man ulbmil lea olahit friddja mieđáhusa dieđiheami vuođul áššiin mat njuolga gusket álgoálbmogiidda.

UNDRIP ii leat rievttálaččat geatnegahtti konvenšuvdna, muhto ipmirduvvo buori muddui riikkaidgaskasaš vieruiduvvan vuoigatvuođaid ovddasteaddjin. Dat ipmirduvvo nu danne go das eanas surggiin leat mearrádusat mat maiddái gávdnojit iešguđet konvenšuvnnain, dahje danne go konvenšuvnna iešguđet gozihanorgánat leat ráhkadan ja dulkon daid UNDRIP sisdoalu vuođul. UNDRIP:s leat mearrádusat álgoálbmogiid kulturbirasiid birra mas daddjojuvvo ahte sis lea riekti seailluhit, gáhttet ja viidásit ovddidit ovddeš, dálá ja boahteveaš kulturovdanbuktimiid, nugo religiovnnaš, arkeologalaš ja historjjálaš báikkiid, dávviriid ja olbmobázahusaid. Stáhta maiddái galgá ásahit beaktiilit ortnegiid buhtadusa várás mat leat hábmejuvvon ovttas álgoálbmogiin, nugo ovdamearkka dihte sin kulturopmodagaid ja olbmobázahusaid máhcaheami várás, mat leat dolvojuvvon almmá ahte sii leat dasa friddja mieđihan dieđiheami vuođul (artihkal 11 ja 12).

Davviriikkalaš sámekonvenšuvnna evttohusas, man birra leat leamaš šiehtadallamat, ja maid sámedikkat eai leat dohkkehan ja man dasto stáhtat eai leat ratifiseren, maiddái leat mearrádusat kulturmuittuid birra. Evttohusas leat stáhtat geatnegahttojuvvon suodjalit sámi kulturmuittuid lága bokte, ja das lea Sámedikkis mearrideaddji rolla hálddašeamis juogo akto dahje ovttas eará ásaheamis.

Riikkaidgaskasaš konvenšuvnnain kulturmuittuid ja kulturárbbi birra, eai čalmustahttojuvvo álgoálbmogat njuolga. Liikká leat iešguđet beroštusaid ja joavkkuid searvan kulturmuittuid geavaheapmái ja hálddašeapmái eambo ja eambo deattuhuvvogohtán. ON konvenšuvnna máilmmi kultur- ja luonduárbbi gáhttema birra (Máilmmiárbekonvenšuvdna) ovdanbuktojuvvo oalle universála oaidnu kulturbirasiid hárrái, mas daddjojuvvo ahte dat gullá buot olmuide. Álgoálbmogat

eai njuolga namuhuvvo konvenšuvdnateavsttas, muhto 5. artihkkalis (a) daddjojuvvo ahte stáhtat galget: «Vedit alminnelige retningslinjer med sikte på at natur- og kulturarven skal ha en funksjon i lokalsamfunnet og integrere vernet av natur- og kulturarven i den alminnelige planleggingen». Jagis 2007 mearridii ON máilmmiárbelávdegoddi dulkot dán mearrádusa nu ahte dat mearkkaša ahte lea strategalaš mihttomearri ahte báikegottit árrjalaččat servet kulturárbbi identifiseremii, hálldašeapmái ja goziheapmái. Máilmmiárbelávdegoddi oaivvilda báikegottiiguin álgoálbmogiid, báikkálaš joavkkuid, eiseválddiid ja beroštusorganisašuvnnaid mat leat kulturbirasiid lahka.

Eurohpárádi konvenšuvnna arkeologalaš kulturárbbi suodjaleami birra (Valettakonvensjonen) ovddiduvvo maid oalle universála ipmárdus kulturbirasiid árvvu hárrái, mii lea ahte dat duodaštit oktasaš eurohpálaš muittuid. Valettakonvenšuvnna ulbmil lea suodjalit arkeologalaš kulturárbbi oktasaš eurohpálaš muittuid diehtogáldun ja dutkamii reaidun, ja ahte buot ovdešáiggi bázahusat, dávvirat ja luottat olbmuid manis galget gozihuvvot ja guorahallojuvvo (artihkal 1). Danne lea stáhtain geatnegasvuohta rievttálaččat suodjalit arkeologalaš kulturmuittuid njuolggadusaiguin mat gusket registreremii, suodjaluvvon guovlluid ásaheapmái, eiseválddiide raporteremii dan olis go gávdnojit gitta ja bođu kulturmuittut, ja vejolašvuhtii guorahallat (Artihkal 2). Jus eará ládje dadjá, de Valettakonvenšuvdna gáibida ahte stáhta áimmahuššá buot ovdešáiggi arkeologalaš kulturbirasiid, ja sihkkarastá daid lága bokte. Danne sáhtta konvenšuvnna dulkot nu ahte ii leat doarvái ahte gávdno láhkavuogádat mii dahká vejolažžan áimmahuššat kulturbirasiid, muhto ahte galgá dihtomielalaččat áimmahuššat ja guorahallat arkeologalaš kulturbirasiid main dálá áiggiis ii leat šat praktihkalaš doaibma. Valettakonvenšuvdna ii namut beroštusaid, joavkkuid ja etnalaš unnitloguid kulturmuittuid, muhto go dadjá ahte stáhtain galget leat lágat mat dahket vejolažžan áimmahuššat buot ovdešáiggi arkeologalaš kulturmuittuid, de sáhtta dadjat ahte dat mearkkaša ahte njuolggadusat gusket maiddái álgoálbmogiid kulturbirasiidda. Danne eai sáhte lágat hábmejuvvo nu ahte álgoálbmogiid arkeologalaš kulturbirasiid eai aktiivvalaččat hálddašuvvo ja suodjaluvvo.

Eurohpárádi rámmakonvenšuvdna kulturárbbi árvvus servodahkii (Farokonvensjonen) sakka deattuha ahte kulturmuittut šaddet geavaheami bokte, ja ahte ožžot mearkkašumi kulturárbesearvevuodas. Kulturárbesearvevuodát leat deahtalaš akteverrat kulturbirasiid mánggabealat dulkojumis ja árvvu meroštallamis, geavaheamis ja áimmahuššamis, ja danne dat galget árrjalaččat leat mielde daid hálldašeame (art. 7 ja 12c). Danne lea almmolaš eiseváldiin geatnegasvuohta kulturbirashálldašeamis hábmet ođđa ovtasbargovugiid eaktodáhtolaš organisašuvnaiguin, mat eai leat stáhta organisašuvnna, ja siviilaservodagain (art. 11c-e). Vaikko álgoálbmogat eai njuolga namuhuvvo Farokonvenšuvnna, de lea lunddolaš dulkot sin dihto lágan kulturárbesearvevuotat maidda eiseválddiid galget láchit vejolašvuoda searvat ja leat mielde váikkueamis.

2.3 Kulturbirashálldašeami organiseren

Kulturbirashálldašeapmi lea organiseren nu ahte das leat mánga eiseváldi iešguđet dásis. Dat organiseren mearrida movt sámi kulturbirasiid hálddašuvvojit.

Dálkkádat- ja birasdepartemeantta lea stáhta organiseremis bajimus eiseváldi ja politihkkaovddideaddji. Riikaantikváras lea direktoráhtarolla ja gaskkusta stáhta vuoruhemiid ja nátionála beroštumiid, ja čielggada hálldahuslašfágalaš áššiid. Riikaantikváras maiddái lea váldi mearridit mángga suorggis. Hálldašánmuseat (Universitehtamuseat) hálldašit bođu kulturmuittuid (dávviriid ja diŋggaid mat soaittáhagas dahje arkeologalaš roggamiid olis leat gávdnon), ja das lea váldi kulturmuittuid guorahallamiid olis dalle go lea addojuvvo lohpi vahágahttit dahje billistit. Dán bargui gáibiduvvo dutkanfágalaš gelbbolašvuohta danne go dan vuodul dat ferte mearridit movt guorahallamiid galgá čađahit, ja movt guorahallamiid bohtosiid galgá dulkot.

Eanas hálldašandoaimmat ii-sámi ja sámi kulturbirasiid hárrái gullet fylkkasuohkanii ja Sámediggái.

Hálldašeapmi orru leame moalkái go hálldašanbarggut leat juhkkujuvvo mángga hálldašandási ja iehčanas politihkalaš orgánaid gaskkas. Sámediggi lea kulturbirashálldašeamis iehčanas nátionála orgána mas lea seamma váldi go regionála orgánain.

Oktiivehandárbbut ja ovtasbargovuogit kulturbirashálldašeamis leat viidát ja áddját, ja erenoamážit Sámediggái mii galgá doaibmat mángga stivrendásis oktanaga. Ovtasbargu lea doaibman nu ahte áššit leat praktihkalaččat čielggaduvvon, muhto lea unnán systematiserejuvvo. Mahtun surggiin maiddái ii leat čielggas gii rievttet mearridanváldi lea. Dat erenoamážit guoská mearrádusaide addit lobi vahágahttit dahje billistit automáhtalaččat ráfáidahttojuvvo kulturmuittuid mat leat eatnamis gitta (arkeologalaš), mat čatnasit sihke sámi ja ii-sámi historjái. Ovdamearkkat leat bivdorusttegat ja báktedáidagat. Sámediggi lea geahčalan oažžut áigái šiehtadusaid fylkkasuohkaniiguin main čielggaduvvo geas lea váldi masa ja gos. Fylkkasuohkanat eai leat dássáži háliidan dan dahkat.

Kulturbirasláhkalávdegotti árvalusas ođđa kulturbirasláhkii (NOU 2025: 3) árvalit dárkileappot reguleret kulturbiraseiseválddiid ovttahttima ja ovttasbarggu. Árvalit ahte dat dahkkojuvvo dábálaš ovttahttingeatnegasvuoda mearrádusa bokte, ja konkrehta ovttasbargomearrádusaid bokte fylkkasuohkaniid ja Sámedikki gaskasaš ovttasbarggu birra, ja fylkkasuohkaniid, Sámedikki ja hálddašanmuseaid gaskasaš ovttasbarggu birra. Guovddáš árvalus lea ahte fylkkasuohkan ja Sámediggi sáhttet šiehtadit geas lea ovddasvástideaddji váldi ovttaskas áššiin ja automáhtalaččat ráfáidahttojuvvon (arkeologalaš) kulturmuittuid šlájaid olis mat leat eatnamis gitta, ja ahte fylkkasuohkan ja Sámediggi galget nubbi nubbái addit vejolašvuoda ovddidit cealkámuša ovdal go addojuvvojit sierralobit dahje lobit kulturbirasiid hárrái mat čatnasit sihke ii-sámi ja sámi historjái. Jus fylkkasuohkan ja Sámediggi eai soaba dakkár šiehtadusa, de lea departemeanta dahje Riikaantikvára mii mearrida. Kulturbirasláhkalávdegottis leat goabbat oavilat das leago departemeanta vai Riikaantikvára mii galgá mearridit dakkár áššiin.

2.4 Eaktodáhtolašvuolta ja kulturásahusat

Eaktodáhtolaš servviid ja kulturásahusaid oassálastin lea deatalaš kulturbirasiid suodjaleami ja geavaheami barggus. Dás lea sáhka árvvuin ja oaviliin kulturbirasiid birra, ja máhtus man vuodul kulturbirrasat ipmirduvvojit, áimmahuššojuvvojit ja geavahuvvojit. Lea váttis álgoálbmotmáhtu vuodul registreret ja mátasdoallat kulturbirasiid jus báikkálaš eaktodáhtolaš aktevrrat ja searvvit eai searvva bargui.

Sámi kulturbirassuodjaleamis lea hástalus ahte eaktodáhtolašvuolta dán suorggis ii leat bálljo ovdánahttojuvvon ja organiserejuvvon. Leat unnán searvvit dahje organisašuvnnat maid guovddáš doaibma lea bargat sámi kulturbirasiiguin. Lea maid hástalus go leat unnán sámi árbevirolaš duojárat geain sáhtta jearrat rádi visttiid, fatnasiid ja sullasaččat mátasdoallama ja divodeami birra. Dát ii mearkkaš ahte báikkálaš sámi searvvit ja earát eai leat bargan sámi kulturbirasiiguin, muhto ahte bargu ii leat oktilaš ja ahte dan dáfus ii leat einnostahttívuolta.

Kulturbirasbargguin eará sajiin lea dábálaš ahte eaktodáhtolaš searvvit ja aktevrrat vuolggahit bargguid, muhto sámi servodagas dakkár bargguid dávjá vuolggaha Sámedikki kulturbirashálddašeapmi. Dat ii soaitte duddjot vuodu guhkesáiggi ánggiruššamii ja eaiggátvuhtii mii sámi kulturbirasbarggus dárbbášuvvo buori suodjaleami ja geavaheami várás.

Go sámi eaktodáhtolašvuolta kulturbirasbargguid olis ii leat nu nanus ja go dat lea biedgguid, de leat sámi musea- ja kulturásahusat erenoamáš deatalaččat sámi kulturbirasiid suodjaleamis ja geavaheamis. Sámedikkis lea ovddasvástádus doarjjajuolludusain sámi museaide ja kulturásahusaide. Daid bargu lea dokumenteret ja gaskkustit sámi historjjá ja kultuvrra. Sámi kulturbirasbarggu nannema ferte ovddidit Sámedikki stivren- ja ovttasbargogulahallamis ásahusaiguin.

2.5 Servodatrievdamat ja váikkuhanfáktorat

Servodat rievda jođánat go ovdal ja dat váikkuha dasa movt mis lea vejolašvuolta suodjalit ja geavahit sámi kulturbirasiid.

Dálkkádatrievdamat leat sámi kulturbirasiidda áittan sihke njuolggá ja eahpenjuolggá. Eanet lávttas ja lieggaset dálkkádaga dihte rievda šaddodat, eanadagat ja dat dahká earálágan hástalusaid visttiid mátasdoallamii. Kulturmuittut (arkeologalaš) mat leat eatnamis gitta, vesáluvvet ja gollet eaige šat bálljo vuhtto. Ovdamearkka dihte sáhttet boazosámiid orrunsajit mat dávjá leat orddain guohtumiid lahka, vuovdiluvvat áiggi mielde. Dalle šaddá váddásit ipmirdit duovdagiid ja kulturmuittuid oktavuoda. Váidudeaddji doaibmabijut dálkkádatgássaluoitimiid unnideami várás dávjá gáibidit areálaid, ja dat ges dagaha luonddu ja kulturbirasiid ovdii. Dan oaidná juo čielgasepmosit energijahukseamiid olis. Eará bealli lea ahte árbevirolaš giehtaduodjemáhttu mii čatnasa visttiide ja fievrruide, dávjá lea heivehuvvon dálkkádahkii ja birrasii mii dál jođánit rievda. Dat buvttiha metodalaš hástalusaid vistesuodjaleapmái, go árbevirolaš giehtaduodjevuogit eai soaitte heivet sámi kulturárbbi áimmahuššamii go dálkkádat rievda.

Eanandoalu ja boazodoalu nuppástuvvan maiddái rievdata kulturduovdagiid. Eanandoalus lassána mašiidnageavaheapmi gilvimis ja vuovdedoaimmain mii dagaha dađistaga eanet vahágiid kulturbirasiidda, ja nuppe dáfus doaluid heaittiheapmi ges rievdata kulturduovdagiid. Boazodoallu maiddái rievda sihke doalu ja doaibmavugiid dáfus nu ahte leat unnit oasseváldit, ja nu ahte árbevirolaš doaibmavuoigt nuppástuvvet, ja dat rievdata eanangeavaheami oktilašvuoda ja dasto maiddái dieđuid luottaid, báikkiiid ja dáhpáhusaid birra. Sámi árbevirolaš meahcástandoaimmaid unnun maiddái dagaha ahte dieđut báikkiiid, duovdagiid ja daid geavaheami birra hedjonit, mii ges dagaha vejolašvuoda ovdii áimmahuššat ja atnit ávkki kulturmuittuin iežamet historjjá ja identitehta gáldun.

Olmmošlogu stuorruma dihte lea ollu báikkiin lassáneaddji deaddu areálaide mat čatnasit kulturbirrasiid. Deaddu lassána maid johtima, mátkeealáhusaid ja turismma geažil. Dat sáhtta miellidubbuktit eambo vejolašvuodaid vásihit sámi kulturbirrasiid, muhto maiddá ahte dat gollet eambo ja ahte kulturbirrasiid báikkálaš gullevašvuotta ja eaiggátvuotta ii leat šat nu nanus.

3. Metoda

Sámi kulturmuittuid registrerejuvvojit ja duođaštuvvojit ollu iešguđet metodaid ja lahkonaavugiid vuodul, beroškeahtta leatgo kulturmuittut ovdamearkka dihte boarráset arkeologalaš kulturmuittut nugo goahte- ja lávvosajit, bivdorusttegat dahje hávddit, dahje ođđaset kulturmuittut nugo vistit, fatnasat ja eará rusttegat. Sámedikki kulturbirashálddašeami stivrejit guokte vuodđoeavttu, sámi árbevirolaš máhttu ja dutkanvuđot máhttu.

Min barggus lea guovddáš bargovuohki mannat registreret kulturmuittuid doppe gos dat leat (gieddebargu) ja dan bargovuogi áigut joatkit. Dasa lassin mii oažžut eambo ahte eambo teknihkalaš ja digitálalaš veahkkeneavvuid main atnit ollu ávkki sihke ovdabarggus, registrerenbarggus ja dasto maŋŋel ges analyseren- ja systematiserenbarggus. Sámediggi maiddá lea dađistaga atnigoahtán iešguđet digitála reaidduid mat áiggi mielde leat ilbman. Sámedikki kulturbirashálddašeapmái gullá fágaidrasttideaddji lahkonaavuohti mas mii ovttaštittit álgoálbmotmáhttu, dutkanvuđot máhttu, digitála reaidduid ja dábálaš gieddebarggu. Dasto mii dál ovdanbuktit muhtun guovddáš reaidduid ja metodaid mat leat deatalaččat sámi kulturbirashálddašeamis.

3.1 Álgoálbmotmáhttu

Dološ árbevirolaš máhttu lea ain anus ollu sámi servodagain, buohtalaga ođđa dieđuiguin. Sámi árbevirolaš máhttu ovdamearkka dihte eanangeavaheami, resursaheiveheami, orruma organiserema, norpmaid ja oskku birra leat hui relevánta dieđut go galgá gávdnat kulturmuittuid, ipmirdit kulturbirrasiid ja daid oaidnit stuorát kulturhistorjjálaš oktavuodas, ja danne dat dieđut maiddá leat relevántat Sámedikki hálddašanbargui. Ceavzilis arealahálddašeapmái ja ealahusdoaimmaheapmái dárbašuvvojit buorit dieđut kulturmuittuid birra ja buorit dieđut ovddešáiggi eanangeavaheami luottaid birra sámi guovlluin. Sámediggi lea guhká bargan nu ahte lea gulahallan máhttoguddiiguin meahcásteapmi, guolásteami ja boazodoalu birra. Gulahallan relevánta joavkkuiguin, servviiguin ja gelbbolašvuodaguovddážiiguin maiddá lea lunddolaš oassi min kulturmuittohálddašeamis.

Dát bargovuohki lea oalle seammalágan go dat metoda mii engelasgillii gohčoduvvo *participatory GIS*. Dat bargovuohki lea leamaš anus 1990-logu álggu rájes Kanadas, USA:s, Latin-Amerihkás ja Asias, ja dan vuodul earret eará leat diđoštán ja gaskkustan movt álgoálbmogat leat atnán guovlluin, ja duođaštán álgoálbmotmáhttu. Dakkár diđoštallama vuodul sáhtta duođaštut, kártii merket ja maiddá visualiseret movt álgoálbmogat historjjálaččat leat geavahan eatnamiid. Bargovuogis sakka deattuhuvvo báikkálaš searvan, mii dahká báikegottiide vejolažžan buoret vuogi mielde ieža giedahallat ja gaskkustit iežaset máhttu ja dieđu eatnamiid ja guovlluin birra, ja daid reaidduid atnit ovdamearkka dihte proseassain mat gusket vuogitvuodaide mat sis leat iežaset guovlluide ja guovlluin. Metoda maiddá deattuha ahte dieđuid čohkken ja analyseren galgá dahkkojuvvoht dihto rámmaid siskobealde mat leat ipmirdahttit báikkálaččat, eaige vuosttažettiin oarjemáilmmi akademalaš rámmaid siskobealde.

Sámi kulturmuittuid ráfáiduhhtinrádji lea biddjojuvvo jahkái 1917. Danne leat jearahallamat árbevirolaš máhttoguddiiguin ja sin dieđut, deatalaš máhttogáldut ođđa ja ovddešáiggi eanangeavaheami ja sámi kulturmuittuid birra. Arkeologalaš registrerenbargguid sáhtta beavttálmahttit nu ahte bures gulahallá báikkálaš máhttoguddiiguin ja nu ahte sin dieđuid visualisere kárttas geográfalaš diehtjuohkinvuogádagaid (GIS) bokte.

Báikegotti olbmui maiddá sáhttet leat dieđut iešguđet báikenamaid vuolggasajiin, ja dat dieđut sáhttet oainnusmahttit dihto guovllu historjjá ja dan movt guovlu lea geavahuvvon. Sámi báikenamat leat deatalaš diehtogáldut mat muitalit sihke dihto báikki dahje guovllu resurssaid ja eatnamiid hámi birra. Dasa lassin ollu namain maiddá leat dieđut das movt guovllut ovddešáiggi leat geavahuvvon, geat guovlluin leat orron ja dáhpáhusaid birra, leaš dál sáhka boazodoalu, mearrasámi dahje eará sámi geavaheamis ja orrumis. Báikenamat buoridit ipmárdusa ja dieđuid sámi ássama ja geavaheami birra. Dainna lágiin báikenamat leat lassidieđut fysalaš kulturmuittuid lassin duovdagiin. Dat maiddá čujuhit dihto guovllu aktiivvalaš geavaheapmái, gos eai soaitte gávdnot dahje leat registrerejuvvo fysalaš kulturmuittut. Lassin dasa ahte dain lea árvu dieđuid dáfus, de báikenamat iešalddis leat kulturmuittut, nugo báikenammalágas maid daddjojuvvo.

Gávdnojit ollu báikenamat mat eai leat registrerejuvnon kártadoaimmahaga diehtovuđđui, muhto mat leat anus njálmálaččat ja mat njálmálaččat fievrriiduvvojit viidasit. Njálmálaš gálduid lassinn adnojuvvojit dál boarráset diehtogáldut báikenamaid birra nugo Qvigstad sámi báikenammačoakkáldagat. Báikenamat leat deatalaš diehtogáldut mat sisttisdollet mávssolaš kulturhistorjjálaš dieđuid. Sámi báikenamain lea lassinn topografija ja resursavuodu čilgemii čielga čanastat sámi kultuvrii. Báikenamain sáhttet leat dieđut ealáhusaid, resursageavaheami, johtima, oktavuodaid ja maiddái sámi oskku ja mytologiija birra. Danne báikenamat sáhttet leat deatalaš diehtogáldut bassibáikkiid duođašteamis. Báikenamat leat hui ávkkálaččat diehtogáldun sihke go galgá diđošit guđiin báikkiin sáhttet leat sámi kulturmuittut, ja maiddái go galgá buoridit ipmárdusa eanangeavaheami birra oppalaččat.

Ovdal go Sámediggi šattai kulturmuittovárddi, de kulturmuittuid registreremis illá leat váldán vuhtii kultuvrralaš beliid eananipmárdusa ja -geavaheami birra. Norgga hálddašeamis lea leamaš vierru gieđahallat eatnamiid fysalaš latnjan, nu ahte eatnamiid eanas leat kategoriseren áššedovdiid definišuvnnaid vuodul. Go oarjemáilmmi eanetloguservodagat leat dulkon ovdešáiggi, de dat dávjá leat guođđán dahje unnán muitalan álgoálbmogiid iežaset muitalusaid vuodul. Nu maiddái lea leamaš Norggas. Eanangeavaheddjiin, ja erenoamážit árbevirolaš ealáhusaid máhttoguđđiin, dávjá leat ollu dieđut eatnamiid guhkesáiggi geavaheami birra. Báikkálaš dieđut eanangeavaheami birra leat mávssolaččat dasa movt mii ipmirdit ovdešáiggi areálegeavaheami. Njálmálaš árbevierut ja álgoálbmotmáhttu sáhttet veahkehit kulturmuittovárddiid ipmirdit arkeologalaš gávdnosiid ja daid oktavuodaid dihto guvlu. Álgoálbmotmáhttu ja ealli sámi árbevierut don doloža rájes leat danne deatalaččat Sámedikki kulturmuittovárddi (geahča maiddái kapihttala 8.2).

3.2 Dutkanbirrasiid máhttobuvttadeapmi

Dutkanbirrasat buvttadit ođđa máhtu dađistaga. Almmuhuvvojit jámma ođđa dieđut sámi ássama ja geavaheami birra ođđa guovlluin. Danne dađistaga viidu dat guovlu mii historjjálaččat adnojuvvo Sápmiin. Iešguđet Norgga universitehtaid dutkanjoavkkut aktiivvalaččat barget buoridit máhtu sámi ovdahistorjjá birra. Mii oažžut ođđa ja dárkilet dieđuid ovdamearkka dihte das movt guovllut leat geavahuvvon, guđe áiggi jagis, masa, makkár oktavuodda lea leamaš eará joavkkuiguin, ja man guhkás manás sámi kultuvrra dovdomearkkaid sáhtta guorrat. Eambbo ahte eambbo dutkanbirrasat maiddái dovddastit ahte sin barggus lea deatalaš atnit ávkki árbevirolaš máhtus ja dahket dan. Dutkamis goddebivdu ja bivdorusttegiid ceggema birra leat ovdamearkka dihte dieđut bohcco lihkanaministariid ja luonddu birra relevánta dieđut.

Dutkandoaimmat ja -bohtosat leat mearrideaddji deatalaččat vai Sámedikkis sáhtta leat diehtovuđot ja ceavziis kulturmuittovárddi. Easka birrasiid 1980-logus álge dutkat sámi arkeologiija ja historjjá duođas. Sámi arkeologiija ja historjjá dutkan lea eará fáttáid ektui arkeologiija ja historjjá dutkama siskkobeaalde, nuorra dieđá. Danne lea ain ollu bargu dokumenteret ja dutkat ovdal go «joksá» norgga arkeologiija ja historjjá dutkama. Ođđa dieđut háhkkojuvvojit boahttevaš jagiid go dutká ja atná ávkki árbevirolaš máhtus, ođđa analysametodaid lassáneami bokte ja go atná digitála reaidduid mat beavttálmáhttet kulturmuittuid duođašteami doppe gos dat leat (gieddebargu). Dát ođđa dieđut šaddet deatalaččat sihke Sámedikki kulturmuittovárddi, vuoigatvuodááššiin ja sámi servodahkii oppalaččat.

Lea stuora dárbu ja sávaldat dutkat sámi historjjá ja ovdahistorjjá, ja maiddái ehtalaš gažaldagaid mat gusket olbmobázahusaid ja hávdeávdnasiid dutkamii. Dan birra leat eambbo dieđut 6. kapihttalis.

3.3 Čálalaš gáldut

Dutkangirjjálašvuoda lassinn gávdnojit ollu earálágan mávssolaš čálalaš gáldut nugo raporttat, girjjit, transkriberejuvvon jearahallamat, kárttat jna. main Sámediggi atná ávkki. Ovdalaš sisabahkkemiid ja suodjalanplánaid oktavuodas leat ollu báikkiin jearahallan olbmui sámi geavaheami birra. Dakkár raporttain dávjá leat ollu relevánta dieđut kulturmuittuid birra. Gieddebargoraporttain stuora čázádathukseamiid ja álbmotmehciid ásehemiid birra, leat ollu dieđut sámi kulturmuittuid birra. Sámi kulturmuittut reformašuvnna áiggi mannel eai lean suodjaluvvon lága bokte ovdal jagi 1978, ja danne eai gaskkustuvvon dieđut mat bohte ovdan huksenáššiin viidasit. Dieđut leat liikká gávdnamis gieddebargoraporttain ja transkriberejuvvon jearahallamiin iešguđet arkiivvain. Ollu báikkiin leat maiddái báikkálaš historihkkárat, historjasearvvit ja museat almmuhan girjjálašvuoda ja čálaráidduid mat leat relevanttat Sámedikki kulturmuittovárddi.

Etnográfat ja gielladutkit geat 1800- ja 1900-logus barge Sámis leat dávjá namuhan johtolagaid, orrunsažiid, bassibáikkiid ja eará áššiid mat dál odne sáhttet leat mávssolaš dieđut. Sihke dieđut das gos kulturmuittut sáhttet gávdnot, dieđut mat gusket historjjálaš oktavuodaid ja maiddái báikenamaid

birra ja movt dat čatnasit geavaheapmái. Dás sáhtá namuhit girjjálašvuoda maid Just Qvigstad, Ernst Manker, Knut Bergsland ja Knud Leem leat čállán.

Historjjálaš kárttain sáhtá iešguđet ládje oazžut relevánta dieđuid. Ovdamearkka dihte oaidná boazoguohtunkonvenšuvnnaid kártamildosiin boazosápmelaččaid orrunsajiid, guođohansajiid, johtolagaid, guottetbáikkiid jna. Friisa etnográfalaš kárttat maidái adnojuvvojit gáldun. J. A. Friis (1821–1896) lei gielladutki, teologa ja girječálli gii jagis 1861 almmuhii etnográfalaš kárttaid, main lea dárkilis bajilgovva das gos iešguđet etnalaš joavkkut orro ja guđe giela hupme Ufuohtá rájes Várjjagii. Seamma bajilgovva almmuhuvvui ođasmahttojuvvon veršuvnnain jagiin 1888–1890.

Stáhtas ledje jagi 1857 rájes 1900-lohkui sierra vuovdehálddašeaddjit geat čálle raporttaid stáhta vuvddiid stáhtusa birra. Raporttain sámi guovlluid birra lea dájvja dárkilis čilgejuvvon movt sápmelaččat atnet ja «billistit» vuvddiid. Raporttain leat dájvja dárkilis čilgehusat, kárttat ja govat orrunsajiin ja geavaheamis. Danne dát raporttat leat buorit gáldut arkeologaide go registrerejit kulturmuittuid. Eará gáldut maid sáhtá namuhit leat boares vearrolisttut ja major Peter Schnitlera rádjedárkkistanprotokollat 1700-logu gaskkamutto rájes.

Bajábealde namuhuvvon gáldut dájvja leat vuodđuduvvon álgoálbmogiid dieđuide. Go dain atná ávkki nu ahte lea gáldokriihkalaš, dan vuodul guđe áiggis dat leat čállojuvvon, de dat dájvja leat buorit gáldut kulturmuithálddašeamis main oaidná gos sáhtá vuordit gávdnat sámi kulturmuittuid ja main oaidná kulturmuittuid ja eatnamiid oktavuoda.

3.4 Luondudieđa ja teknologiija

Lassin dan guovtti guovddáš diehtogáldui mat leat namuhuvvon, de mii maidái atnit eará reaidduid kulturmuithálddašeamis. Sámediggi sáhtá dárbbu mielde dingot iešguđet analysaid, ja mii atnit tehnikkalaš reaidduid sihke kulturmuittuid ohcamii ja systematiseremii, ja kulturbirasdieđuid gieđahallamii.

Luondudieđalaš metodat

Luondudieđalaš metodat ovdánit čađat ja jođánit, mii dahká vejolažžan ođđa vugiid mielde analyseret biologalaš ávdnasiid nugo šattuid/siepmaniid, biebmobázahusaid orrunsajiin, ja olbmo ja elliid bázahusaid. Dakkár analysametodaid vuodul sáhtá dutkat sihke ávdnasiid mat juo leat čohkkejuvvon ja ođđa ávdnasiid mat čohkkejuvvojit. Orgánalaš ávdnasiid áigemeroštallanmetodat, nugo C-14-áigemeroštallanmetoda ja dendrokronologiija leat guhká leamaš anus. Maidái dakkár metodat mas eanan analyserejuvvo, ovdamearkka dihte fosfatanalyisa, leat guhká leamaš anus. Manjimusas namuhuvvon metoda vuodul gávdnahit ja ráddjejit olbmuid orrun- ja doaibmaguovlluid. Pollenanalysat maidái leat dábálaččat, ja daid vuodul sáhtá rekonstrueret ovdešáiggi šaddo- ja dálkkádatdilliid, ja dasto oaidnit gos olbmot leat orron, guođohan elliid ja sullasaččaid.

Manjemus jagiid áiggi leat ovddiduvvon ođđa metodat mat láidestit áibbas ođđa dutkanvugiide, maid vuodul sáhtá oaidnit movt eallit ja bohccot elle ovdalaš áiggiid. Isotopanalysat sáhttet ovdamearkka dihte dárkilis čájejit makkár sihke olbmuid ja elliid eallin lea leamaš. Bázahusaid analyserema vuodul sáhtá gávdnahit min máttuid borrandábiid, dávdmaid, eallinvugiid, guđe geográfalaš guvlui sii gulle ja gos sii johte. Earálgan analysat ges sáhttet čájejit sin lihadeami, rumašlaš nođiid, dávdmaid ja dearvašvuodadii, agi ja sohabeali. Dál sáhtá maid eanet ahte eanet háhkat dieđuid ovdešáiggi dálkkádat- ja birasdilliin ja movt dat sáhttet leat váikkuhan servodagaide ja ekovuogádagaide.

Dakkár analyserenvugiid bohtosiid ovttahttin arkeologalaš dieđuiguin orrunbáikkiid, hávdádanvieruid, dávviriid ja kulturmuittuid juohkáseami birra, mielddisbuktá dađistaga buoret vejolašvuoda háhkat dieđuid ovdešáiggi sámi servodagaid birra. Dát guoská sihke sámi kultuvrra birra oppalaččat, muhto maidái johtinminstariid ja eallinlági birra, ja maidái dan birra man áigá iešguđet sámi joavkkut leat leamaš iešguđet guovlluin. Sámediggi čađat goziha ođđa dutkanbohtosiid ja atná ávkki olggobeale áššedovdiveahkis áigemeroštallamiidda ja eará analysaide dárbbu mielde.

Kulturmuittuid duodašteapmi ja dieđuid gieđahallan

Nugo dán kapihtala álggus lea namuhuvvon, de lea ain deatalaš ja mearrideaddji deatalaš mannat registreret kulturmuittuid doppe gos dat leat (gieddebargu). Dál lassánit vel metodat maid vuodul sáhtá gávdnat ja kártet fysalaš struktuvrraid eatnamiid. Geofysalaš metodat, ovdamearkka dihte georádár, sáhtá čájejit struktuvrraid mat leat eatnama vuolde almmá dan haga ahte dárbaša roggat. Sámedikkis eai leat alddis reaidduid ja dán suorggi áššečehppodat. Danne ferte oastit bálvalusaid olggobeale aktevrrain. Gávdnojit maidái reaidduid maiguin áimmus sáhtá analyseret viiddis guovlluid. Dás sáhtá namuhit áibmogovaid, satelihttagovaid ja LIDAR-dáhtát (3D-kárta). Manjemusas lea sáhka

das ahte eanan lohkkjuvvo (dár. scanne) laseriin girdis. Dán metoda vuodul oazžu oalle dárkilis gova eatnamis almmá ahte dan haga ahte vuovdi ja eará šaddodat leat ovddas. LIDAR-dáhtáid vuodul sáhtá aoidnit bivdorokkiid, goahtesajiid, geainnuid, hávddiid ja eará. Sámedikki kulturmuithálddašeamis adnojuvvojit juohke beaivvi almmolaš áibmogovat ja LIDAR-dáhtáid mat leat olámuhttos. Go LIDAR-dáhtáid čájehit vejolaš kulturmuittuid, de daid álo berre mannat dárkkistit doppe gos dat leat. Dan berre dahkat go dáhtáid kvalitehta sáhtá leat iešguđetlágan. Dasa lassin dáhtáin sáhttet leat boasttudiedut dahje daid sáhtá dulkot boastut. LIDAR-dáhtáid dulkomii dárbbasuvvo oahppu. Dát readdut dahket ahte ii leat seamma stuora dárbu roggat eatnamiid, ja daiguin sáhtá guorahallat stuora areálaid. Dat leat ávkkálaččat vai Sámediggi buoret vuogi mielde sáhtá dahkat min fysalaš registrerenbargguid eatnamis ulbmilaččabun.

Digitaliseremis ja GIS geavaheamis lea buori muddui sáhka teknologija atnimis bargovugiid ođasmahtimii, álkideapmái ja buorideapmái. Dat maiddá mielddisbuktet stuora vejolašvuodaid visualiseret kulturhistorjjálaš dieđuid ja kulturmuithodieduid kárttain. Go Sámediggi lea gieddebarggus dokumentereme arkeologalaš kulturmuittuid ja vistiid, de atná GIS-readduid mat dollojuvvojit giedas. Dát readdut dahket ahte maŋŋel lea álkit bidjat dieđuid Askeladden nammasaš nátionála kulturmuithodiehtovuodui, atnit dieđuid plánaáššiin dahje gaskkustit dieđuid sámi kulturhistorjjá birra. Dárbu ovddidit buoret vugiid ja readduid sihke ođđa kulturmuittuid registreremii ja kulturmuithomáhtu vurkemii ja gaskkusteapmái, lea maiddá deattuhuvvon ođđaseamos kulturmuithodiedáhusas, stuorradiggediedáhus 16 (2019-2020) ođđa mihtomeriid birra kulturbiraspolitihkas.

Árbevirolaččat leat dieđut vurkejuvvon ja lonohallojuvvon analoga vuogi mielde fysihkalaš dokumeanttaid bokte. Dál dat dáhpáhuvvá eanaš digitála dokumeanttaid bokte digitála birrasiin. Dat mearkkaša ahte dieđuid lea ollu álkit háhkat go ovdal. Dat addá maiddá vejolašvuoda háhkat ollu eanet dieđuid. Dieđuid digitála ráđjan ja lonohallan lea dahkan ahte dieđuid háhkan ja diehtohivvodat lea áibbas rievdan ja rievdá johtilit.

Diehtovuodut leat deatalaš readdut Sámedikki kulturmuithálddašeamis. Dakkár deatalaš diehtovuoddu lea Riikaantikvára nátionála kulturmuithodiehtovuoddu *Askeladden*. Askeladdenis sáhtá viežžat dieđuid dakkár kulturmuittuid birra mat leat guoskevaččat dihto áššái ja dihto geografálaš guvlui. Diehtovuodus leat sihke sámi ja eará kulturmuittut. Riikaantikvára eaiggáduššá, jođiha ja mátasdoallá diehtovuodu. Sámediggi sámi kulturmuittuid hálddašaneševáldin mearrida mat leat sámi kulturmuittut ja bardá daid kulturmuithodiehtovuodui. Sámediggi mearrida maiddá man muddui dieđut diehtovuodus galget leat olahattin dahje galget go dat suddjejuvvo. Ovdamearkka dihte suddjejuvvojit dávjá dieđut hávdesajiid ja bassibáikkiid birra.

Sámediggi ja guoskevaš fylkkagieldat ođasmahttet diehtovuodu joatkevaččat dađistaga go bohtet ođđa dieđut. Askeladdenii ferte geavahit beassansáni ii ge dat leat rabas almmolašvuhtii. Dattetge galgá dieđuid mat registrerejuvvojit Askeladdenii, váldonjuolggadusa mielde sáhttit juogadit eará hálddašaneševálddiiguin ja dieđut adnojuvvojit leat rabas diehtun nu guhká go dat eai leat aktiivvalaččat ráddjejuvvon ja suodjaluvvon almmolašvuoda ektui.

Diehtovuoddu kulturminnesok.no lea Askeladden álbmotveršuvdna mii lea rabas almmolašvuhtii. Kulturminnesok.no addá dieđuid kulturmuithodiedáid ja kulturmuittuid válddahusa birra ja muitala gos dat leat, muđui go dieđut eai leat klausulerejuvvon ja suodjaluvvon almmolašvuoda ektui.

Sámediggi geavaha geografálaš diehtujuohkinvuogadagaid, GIS, hui ollu. Dat lea prográmmagálvu mii gieđahallá dieđuid mat leat čadnojuvvon dihto báikái. GIS prográmmain mis lea friddjavuohta geavahit digitála resurssaid ollu gálduin ovttá ja seamma lavttas ja nu dat addá vejolašvuoda beaktilit gieđahallat dieđuid, mas stuorra diehtohivvodagat vuogádahttojuvvojit ja gieđahallojuvvojit statistihkalaččat ja oainnusmahttojuvvojit.

Dál ráhkaduvvojit buoret ja buoret prográmmagálvvut mat addet vejolašvuoda analyseret ja oainnusmahttit stuorra diehtohivvodagaid beaktilit ja visogovalaččat. Raporttaid ráhkadeapmái ja gaskkusteapmái oppalaččat lea GIS-reaidu hui deatalaš Sámediggái ja sáhtá atnuiváldojuvvo ollu surggiin.

Buriid vuogadagaid ovddideapmi ja atnuiváldin guoskevaš ja buohtastahti dieđuid lonohallamii čatnasit hástalusat. Daid haga sáhttit háhkat dieđuide mat eai leat guoskevaččat. Digitaliseremis lea buori muddui sáhka das ahte geavahit teknologija árgabeaivvi ođasmahtimii, álkideapmái ja buorideapmái. Dárbu ovddidit buoret vugiid ja readduid sihke ođđa kulturmuittuid registreremii ja kulturmuithomáhtu vurkemii ja gaskkusteapmái, lea maiddá deattuhuvvon ođđaseamos kulturmuithodiedáhusas, stuorradiggediedáhus 16 (2019-2020) ođđa mihtomeriid birra kulturbiraspolitihkas.

Askeladdena huksehus ja struktuvra lea menddo uhccán heivehuvvon sámi kulturmuithodiedáid, kulturbirrasiidda ja dan eanadatgeavaheapmái masa dat čatnasit. Dat addá uhccán vejolašvuodaid gieđahallat sámi kulturmuittuid dárkomiidda ja kategoriseremiidda. Sámi kulturmuittut, eanet go eará kulturmuittut, biddjojuvvojit Askeladdenis stuorra oppalaš kategoriijaide mat dahket sámi

kulturmuitošlájaid oaidnemeahttumin, gokčēt daid ja uhcidit daid mánggabealatvuoda. Danne lea das dál bonjvuoha mii áshuvvui álggu rájes juo, go "dáža" kulturmuittut juogaduvvojedje ja vuogádahttojuvvojedje mealgat eanet kategoriijaide go sámi kulturmuittut.

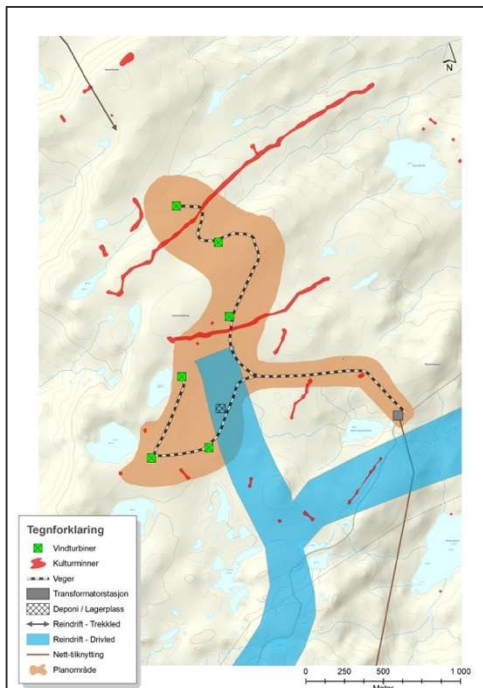
Dál lea Askeladden dušše dárogiehlámis. Riikaantikvára pláne ráhkadit sámegeielat ja ođđadárogielet hámi diehtovuodus, muhto dat ii leat dán rádjai vuoruhuvvon. Sámediggi lea veahkehan earret eará ráhkadit sámi jorgalusaid guovddáš sámi kulturmuitošlájain, ja dat leat váldojuvvon mielde Askeladdenii. Sámi kulturmuittokategoriijaid jorgaleapmi sámegeillii jotkojuvvo ovtasbarggus Riikaantikvárain.

Askeladden lea vuodđuduvvon dan prinsihppii ahte kulturmuittut galget merkejuvvo kártii ja ráddjejuvvo birrasiid ektui. Automáhtalaččat ráfáiduhthtojuvvon kulturmuittut bidjet maid čavga láidestusaid areálageavaheapmái, ja dan geažil lea kulturmuittuid kártii merken ja ráddjejuvvo dakkár bargamušat maid kulturmuittoeiseválddit vuoruhit hui bajás.

Kulturmuittoláhka guoská dattetge maiddái dakkár báikkiide main eai leat fysihkalaš mearkkat eatnamis, dakkár báikkid maid čatnasit muitalusat, osku ja árbevierru. Dáid kategoriijaid lea hástaleaddjin ráddjet. Oktavuodaid gaskal kulturmuittuid ja stuoora eanadagaid mat gullet oktii, muhto main lea stuoora gaska, lea maid váttis duođašit ja oainnusmahtit Askeladdenis.

Sámediggi lea sakka maŋŋonan iežas arkiiva- ja govvaávdnasiid digitaliseremis. Fysihkalaš báberarkiivvat gávdnojit buot Sámedikki kántorbáikkiin. Dat vuolggaha hástalusaid ja addá uhcit olámuittolášvuoda ja erenoamážit uhcit sihkarvuoda. Báikkálaš báberarkiivvain leat deatalaš dieđut maid galgá vurket boahteáigái. Danne biddjojuvvojat stuoora gáibádusat buollinsihkarvuhtii ja eará čuolmmaide láktasa ja dakkáraččaid oktavuodas. Sámedikkis lea sierra govvadiehtovuodđu, muhto uhccán govat leat biddjojuvvon dohko. Dat, ja eanaš ávdnasat leat lávdaduvvon iešguđet dihtoriidda, serveriidda ja skáhpaid ja skuffaid. Dáid deatalaš kulturhistorjjálaš ávdnasiid ferte vuoruhit digitaliseret ja systematiseret.

Dieđuid olámuđdui dahkan ja rádján ferte dáhpáhuvat etihkka-, persovdnasuddjen- ja vuoigatvuodanjuolggadusaid vuodul. Dát guoská earret eará jearahallamiid jietnabáddemiidda ja daid transkriberemiidda. Jearahallamiid vuodđodieđuid (jietnabáttiid, transkriberjuvvon jearahallamiid ja miehtanskoviid) galgá vurket graderejuvvon dokumeantan Sámedikki digitála arkiivvaide ja áššemeannudanprográmmaide. Jearahallamiid dieđuid vurkenprotokolla gustovaš lágaid vuodul válbmejuvvo jagi 2025 mielde. Hearkkes kulturmuittodieđuid earret eará juovvahávdidiid ja bassibáikkiid birra ferte maid fuolahit etihkalaččat dohkálaš vuogi mielde. Dakkár dieđuid suodjaleami várás, mat leat válddahuvvon bajábealde, gávdnojit juo vuogádagat Askeladdenis. Sámediggi lea ohcanvuđot doarjagiid hálddašeaddji, ja sáhtta maiddái bidjat eavttuid vuohkái ja etihkkii go doarjjavuostáiváldit čohkkejit hearkkes dieđuid kulturmuittuid birra.

Govus 1. Kártasárggus mii čájeha plánejuvvonbieggamillorusttega Dønnesfjord nammasaš guovllusállanis, Ákŋoluovtta suohkanis oktan kulturmuittuiguin ja bieggafápmorusttega infrastruktuurain.

3.5 Seremoniijat ja repatrieren

Sámedikkis sáhtta kulturmuittoeiseváldin maiddái leat dahkamuš seremoniijalaš dávviriiguin mat leat lahka dahje čatnasit bassibáikái (geahča 6. kapihtalis bassibáikkiid birra). Váldonjuolggadusa mielde eai galgga automáhtalaččat ráfáiduhthtojuvvon kulturmuittut rievdaduvvot, gokčojuvvot dahje sirdojuvvot jus ii leat ožžon lobi spiehkastit kulturmuittolága njuolggadusain. Objeavttat mat leat unnit ja maid sáhtta sirdit, ovdamearkka dihte unna sieiddáš mii lea dahkkon vearrowuoras ja dihto sadjái biddjojuvvon, leat oassin bassibáikkis. Seammá guoská hávdeávdnasiidda mat gullet dihto hávdái, vaikko dat lea rabas ja oidnosis nugo sámi juovvahávdidiid sáhttet leat.

Muhtun oktavuodain lea dárbbášlaš árvoštallat galgá go objeavttaid/dávviriid maid sáhtta sirdit, viežžat sisa. Fáktorat maid de ferte árvoštallat leat leago bahá ahte olbmot dolvot dahje vahágahttet daid, dahje sáhttet go dat billahuvvat. Maiddái dálkkádahkii guoskevaš riskafáktoriid ferte árvoštallat.

Sáhtta meroštallat ahte dihto dávvir lea nu mávssolaš sámi kulturábái, ahte dan háliida viežžat sisa vai dat seailu boahteáigái.

Jus Sámediggi árvvoštallá ahte kulturmuittu galgá sihkkarastojuvvot ja vižžojuvvot sisa, de galgá ášši sáddejuvvot guoskevaš universitehtamuseai mii lea rievttis eiseváldi čadahit sihkkarastindoaimmaid, vrd. lánkaásahusain *forskriften om fastsetting av myndighet mv. etter kulturminneloven (ansvarforskriften)*. Dat mearkkaša geavadis ahte Sámediggi vuolgga diekkár áššiid, ja árvala universitehtamuseai ahte kulturmuittu berre sihkkarastit dutkama dahje sihkkarastima bokte. Dutkan sáhtta mielddisbuktit ahte dávvir sihkkarastojuvvo dainna lágiin ahte dan vižžet sisa ja vurkejit boahteáigái. Man lánkai dan dutket, mearrida universitehtamusea. Sámediggi ovddida hálddašangeavada vuodul árvalusaid museai diekkár áššiin. Museas ja Sámedikkis lea geatnegasvuohta ovttasbargat namuhuvvon lánkaásahusa vuodul, ja dat lea leamaš dábálaš bargovuohki juo guhká. Lea leamaš nu ahte lea buorre gulahallan Sámedikkiin dakkár sihkkarastima čadaheami birra.

Jus Sámediggi kulturmuittoeiseváldin mearrida viežžat dávvira eret doppe gos dat álggos lei, de dahká dan gulahaladettiin báikegottiin. Mearrádusa duogáš sáhtta leat ahte identitehtaárvu, iešárvu ja diehtoárvu oktiibuot dahket ahte dávvira ferte sihkkarastit boahteáigái dan sadjái go diktat dan billahuvvat. Sámediggi dattege ii ávžžut viežžat sisa sieiddi/vearromuora jus dieđihuvvo ahte dat lea anus.

Bassi dávviriid eretváldin iežaset sajis dagaha ahte daid oktavuoha eatnamiidda ii leat šat čielggas. Dakkár dahku maiddá riikkun sámi árbevieru. Sámediggi lea ráhkadan protokolla seremonijalaš ávdnasiid gieđahallama várás. Dan olis lea jearahallan sámi museaid fágabargiin maid sii oaiivvildit mielváikkuheami ja rituálaid/seremonijaid birra dakkár oktavuodain. Sii deattuhedje ahte dakkár oktavuodas ii leat lunddolaš čadahit rituálaid dávviriid viežžama oktavuodas universitehtamuseai dahje vejolaš guorahallamii. Oaiivviledje lunddoleabbon gieđahallat daid dávvirin mat okte áiggis ledje deatalaš seremonijalaš dávvirat, muhto ahte dat dál leat kulturmuittut, maid háliidit guorahallat vai sáhtta ožžut eambo dieđuid min vássánaiggis. Mielváikkuheami dáfus sáhtta leat váttis árvvoštallat gudet ovttaskas olbmot, joavkkut dahje birrasat galget searvvahuvvot, jus ii oktage dovdda dahje ane dávvira. Sámediggi ii dieđe leat go gávdnon rituálat seremonijalaš dávviriid sirdimii dahje eará lánkai gieđahallamii. Sámediggi maiddá ii dieđe gávdnojit go rituálat dakkár oktavuodain go dávvira heitet geavaheamis seremonijalaš dávvirin. Mii diehtit dan ahte dávviriid eretváldin bassibáikkiin/bálvvosbáikkiin riikkun sámi árbevieru. Danne ii dáidde gávdnot árbevierru movt dan dahká.

Dattege lea nu ahte vaikko bassibáikkat ja seremonijalaš ávdnasat eai šat leat anus árbevirolaččat, de goitge eallá diehtu daid birra báikkálaččat. Dološ bassibáikkat, maid birra báikegotti olbmot dihtet, leat ain mávssolaččat ja árvvusadnojuvvon. Danne lea deatalaš ahte Sámediggi erenoamáš lánkai deattuha árvvusatnima go duohtada dakkáriid doaibmabijuid olis, ovdamearkka dihte go viežžá daid. Dán oktavuodas lea deatalaš ahte Sámediggi guorahallá báikkálaš diliid ja vejolaš sávaldagaid ovdalge álggaha doaibmabiju. Jus báikki olbmot háliidit ahte galgá leat seremoniija, de sáhtta Sámediggi doarjut dan, ovdamearkka dihte hálddahaslaš resurssaiguin dahje ruđain. Beroškeahtta leat go báikki olbmui sávaldagat dahje eai, de galgá seremonijalaš ávdnasiid álo gieđahallat várrogasat, árvvusatnimiin ja gudnejahtimiin. Sámediggi áigu fuolahit ahte dat dahkkojuvvo juohke doaibmabijus, earret eará dainna lágiin ahte gulahallá guoskevaš regiovdnamuseain. Seammás lea deatalaš dieđihit ahte dávviriid viežžan bassibáikkiin sihkkarastima ulbmiliid dihte, dáhpáhuvvá hui hárvve kulturmuittosuođjaleamis. Dakkár guorahallama maŋnel lea deatalaš searvvahit báikegotti olbmuid ja sidjiide gaskustit dieđuid mat bohtet ovdan.

4. Vistesuodjalus ja fanassuodjalus

Sámediggi lea automáhtalaččat ráfáiduhthojuvvon sámii virstiid hálldašaneiseváldi. Sámi vistesuodjalus lei, dušše moadde jagi rádjai dás ovdal, smávva ovddasvástádussuorgi Sámediggái. Dál dat lea viiddes suorgi ángiruššama geažil automáhtalaččat ráfáiduhthojuvvon sámii virstiid registreremiin. Jagi 2020 rájes válddii Sámediggi maidái badjelasas hálldašanoovddasvástádusa sámii fanassuodjalusas. Sámediggi lea sierralohpeeiseváldi ráfáiduhthojuvvon sámii virstiid várás. Dasa lassin hálldaša Sámediggi daid sámii virstiid maid lea veara suodjalit. Automáhtalaččat ráfáiduhthojuvvon kulturmuittuin ja kulturmuittuin mat leat ráfáiduhthojuvvon mearrádusa bokte, lea suodjalus kulturmuittolága vuodul. Kulturmuittu man lea veara suodjalit dahje gáhttet, lea kulturmuittu mii lea guorahallojuvvon kulturhistorjjálaččat ja árvvoštallojuvvon leat veara suodjalit. Formála suodjalus sáhtá čađahuvvot suodjalanmuddema bokte Plána- ja huksenlága vuodul. Eanaš virstiin maid lea veara suodjalit, ii leat dattetge formála suodjalus.

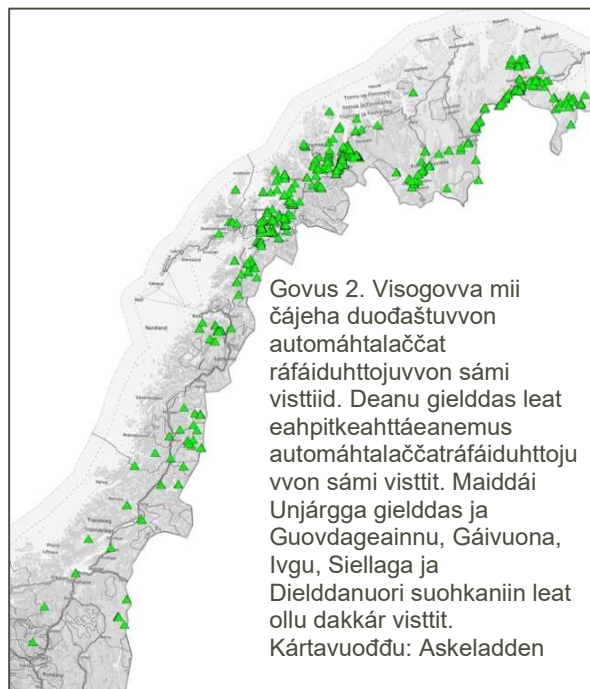
4.1 Sámi vistesuodjalus

Sámi virstit meroštallojuvvojit viđa váldoeavttu vuodul; historjjálaš ja kultuvrralaš čatnaseapmi, doaibma, biraslaš oktavuoha, huksenvieru ja eaiggáda ja báikegotti oaidnu. Eavttut biddjojuvvojedje jagi 2003, ja leat geavahuvvon dan rájes, erenoamážit Sámedikki prošeavtta “Automáhtalaččat ráfáiduhthojuvvon sámii virstiid registreren ja identifiseren” (2011-2019) oktavuodas. Registrerenprošeavtta boadusin lei ahte automáhtalaččat ráfáiduhthojuvvon sámii virstiid lohku lassánii sullii 60 rájes sullii 900 rádjai.

Eavttut maid vuodul sámii virstit meroštallojuvvojit, čájehit daid árvvuid mat deattuhuvvojit sámii vistesuodjalusas. Ráfáiduhthojuvvon virstit ja virstit maid lea veara suodjalit, leat oinnolaš ja konkrehta muittut sámii historjjás, ja kultuvrras ja duodjeárbevieruin. Dat ovddastit čielga osiid sámii kulturbirrasii, ja leat konkrehta ovdamearkan sámii huksenvierus ja dan ovdáneamis. Eaiggádiidda ja báikegottiide ovddastit virstit dasa lassin bearašhistorjjá, muittuid, čatnaseami ja maidái ekonomalaš árvvu. Virstit leat ovddastan deatalaš geavahanárvvuid ja ollu virstit ain dahket dan. Maidái boahhteáiggis dain sáhtá leat mearkkašupmi, juogo ođđa geavahanoktavuođain dahje álgodoaimma geažil ásodahkan, olgovistin, návstun, áitin, ealáhus- dahje rádjovistin. Ortnegisdoallama ja ođđasisgeavaheami bokte sáhtá dálá vistehivvodagas leat posiitiiva váikkuhus dálkkádatrehketdollui.

Dat vistehivvodat maid Sámediggi hálldaša, lea geografálaččat lávdaduvvon Máttá-Várjjaga gieldda rájes davvinuortan gitta Engerdal suohkana rádjai máddin. Automáhtalaččat ráfáiduhthojuvvon sámii virstiin leat áittit, ásodagat ja návehat dat vistešlájat main lea eanemus lávdu. Finnmárkkus lea áiti dábáleamos vistešlájda ja ásodagat fas dábálepmosat Finnmárkku máttabealde. Eará vistešlájat leat ovdamearkka dihtii skaját, návsttut, eanakeallarat ja searvestit. Sámediggi lea maid registreren automáhtalaččat ráfáiduhthojuvvon vistešlájaid mat leat eanet hárvanaččat, nu go bájiid ja jogašmilluid.

Registrerenprošeakta deattuhii vuosttažettiin daid guovlluid main vuordimis leat ollu automáhtalaččat ráfáiduhthojuvvon virstit. Danne leat ain virstit mat eai leat vel identifiserejuvvon, ja ain lassánit eanet virstit mat leat automáhtalaččat ráfáiduhthojuvvon.

Govus 3. Áiti lea dábálaš sámi vistešládja. Dás leat ovdamearkkat máttasámi, bihtánsámi ja davvisámi guovlluin Aarborte, Bådádjo ja Deanu suohkaniin. Govva: Sámediggi.

Govus 4. Goahti lea sámi vistešládja mas lea guhkes árbevierru ja iešguđetlágan doaimmat. Gorsa-goahti lei álgoálggus geassesadjegoahti ja lea deatálaš kulturmuittu Siellaga suohkanis. Govva: Sámediggi.

Govus 5. Storrageahti Stavassdalenis, Grane suohkanis. Govas gurot bealde čuoččuba eaiggádat, Jorg (Georg) ja Marie Kvitfjell. Olgešbealde čuožžu Oscar Asebø. Olaf Andreas Olsen hüksii goađi 1927:s. Frank Storm Johansen lea govvidan 1940- 42:s, Bjørn Storm Johansen lea addán lobi geavahit gova

Gurotbealde badjin: Stuorranávstu; Ivgu suohkan. Olgešbealde badjin: Mearravisti, Gáivuona suohkan. Návstu ja mearravisti leat hui

Guokte ássanvistti Deanu gieiddas. Ássanvisttiid sturrodas, hápmi ja ávnnasgeavaheapmi molsašuddá. Dat main ain orrot olbmot, leatdávjá rievdaduvvon molsašuddi áiggiid čada ja dárbbuid geažil.

Over til venstre: Návét, Aarborte suohkan. Over til høyre: Návét, Hápmira suohkan

Govus 6. Ovdamearkkat sámi vistešlájain. Govva: Sámediggi

Lassin automáhtalaččat ráfáiduhthtojuvvon visttiide leat ollu visttit mat leat ráfáiduhthtinrájá nuorat, muhto main dattetge lea suodjalanárvu. Sámedikkis ii leat dárbbalaš visogovva visttiin mat leat suodjalan veara, muhto jáhkkmis dakkárat gávdnojit earret eará ođđasithuksenguovlluin ja sođiid gaskasaš ja dalá maŋŋá soađi sámi ealáhusvisttiin. Boazonjuovahagat, mearravisttit guolástusa ja jieŋamearrabivddu oktavuodas ja eará smávvaindustriija- ja ealáhusvisttit leat ovdamearkan dasa. Ođđasithuksenaiggis leat dat arkiteaktasárgojuvvon tiipavisttit ja mánggalágan smávva, gaskabodasaš visttit.

Govus 7. Ávdnasiid ođđasisgeavaheapmi lea báidnán huksenvieru. Dá lea ovdamearka ođđaiggis. Maiddái dakkár visttiin sáhtá leat suodjalanárvu. Govva: Sámediggi

Govus 8. Leansmánnegárdi Guovdageainnus lea ovdamearkan almmolaš vistái ođđasithuksenaiggis. Govva: Sámediggi

Sámedikki dievasčoahkkinn mearridii jagi 2017 hálddašánplána automáhtalaččat ráfáiduhthtojuvvon sámi visttiid várás. Dat lea doaimman deatalaš stivrenreaidun ja lea dál ođasmahttojuvomin. Dasa lassin lea Askeladden nammasaš kulturmuittodiehtovuodđu deatalaš reaidun visteárbbi hálddašeapmái.

Sámediggi hálddaša merkejuvvon ruđaid Riikaantikváras ohcanvuđot doarjaortnegii daid automáhtalaččat ráfáiduhthtojuvvon visttiid ortnegisdoallamii main leat priváhta eaiggádat. Dasa lassin lea Sámedikki sierra ohcanvuđot doarjaortnet kulturmuittosuođjalusa várás. Maŋimuččat namuhuvvon doarjja sáhtá juolluduvvot sihke ráfáiduhthtojuvvon visttiide ja visttiide ja rusttegiidda maid lea veara suođjalit ja eará kulturmuittuide guoski doaimbajuide.

Sierralohpi kulturmuittolágas dárbbášuvvo ovdalگو eaiggát beassá čađahit stuorát divvundoaimbajuid earret dábalaš ortnegisdoallama. Sámediggi lea sierralohpeiseváldi ja meannuda sierralohpeohcamiid divvumiid oktavuodas ja eará plánejuvvon doaimbajuid oktavuodas mat gusket ráfáiduhthtojuvvon visttiide.

Sámi ráfáiduhthtojuvvon visttiid eaiggádiin lea dábalaččat uhccán vásáhusat dainna ahte eaiggáduššat dakkár vistti mas lea ráfáiduhthtinštáhtus. Ráfáiduhthtin almmuhuvvui sidjiide moadde jagi dás ovdal. Dat lea erohussan Norgga eará ráfáiduhthtojuvvon visttiid eaiggádiid ektui geaid visttit dábalaččat leat leamaš ráfáiduhthtinlisttas mánga logijagi. Danne vásiha Sámediggi ahte sámi visttiid eaiggádat dárbbáhit ollu čuovvuleami, bagadusa ja diehtjuohkima das ahte eaiggáduššat ja gáhttet automáhtalaččat ráfáiduhthtojuvvon vistti, doarjaortnegiid birra ja eará guoskevaš fáttáid birra. Eaiggádiid gaskkas leat maid ollu vuorrasat geat eai hálddaš nu bures dan ahte ohcat doarjaga doarjaortnegiin. Luohtámušvuđot gulahallan eaiggáidguin lea hui deatalaš jus galggaš lihkestuvvat dáinna hálddašemiin. Áŋgiruššandárbu dán suorggis lea erenoamáš stuoris dál ja lagamus jagiid, dán áigemuttus man sáhtá gohčodit sámi vistesuođjalusa vuođđudeami áigemuddun.

Dat vistehivvodat maid Sámediggi hálddaša lea lávdaduvvon stuorra geográfalaš guvlui. Ollu visttit leat dasa lassin mehciin, guhkkinn eret dakkár geainnuin maid mielde sáhtá vuodjit. Dat buktá erenoamáš hástalusaid čuovvuleami ja bearráigeahču ektui ja goluid ektui mat čatnasit dasa.

Kulturmuittuárvu ja dat makkár dilis kulturmuittu lea, lea mearrideaddjin ráfáiduhthtojuvvon visttiid hálddašeapmái ja doarjagiid juolludeapmái. Registrerenprošeavtta vuosstaš muttus ii dattetge árvoštallojuvvon visttiid kulturmuittuárvu, ja badjel 300 ráfáiduhthtojuvvon sámi vistti árvu ii leat árvoštallojuvvon Askeladdenis. Vurdojuvvo ahte hálddašaneiseválddit ođasmahttet dieđuid ráfáiduhthtojuvvon visttiid dili birra uhcimusat juohke logát jagi. Askeladdenis sihkkujuvvo dilleárvoštallan automáhtalaččat logi jagi geahčen go dat ii leat ođasmahttojuvvon. Dalle ii leat vistti dilli šat oahpis. Eanaš visttit dan 900 ráfáiduhthtojuvvon sámi visttis leat registrerejuvvon moatti jagis.

Danne dárbbasuvvo stuorra áŋgiruššan áigádit Askeladdena dán suorggis ovdalگو logi jagi lea vássán.

Sámedikkis ii leat dál visogovva dain sámi vittiin maid lea veara suodjalit. Danne sáhttet jávkat vittiin mat leat nátionálalaččat deatálaččat. Sámediggái lea lánkaásahusa bokte addojuvvon váldi gaskaboddosaččat ráfáiduhhtit gč. ovddasvástáduslánkaásahusa §3(3) gč. §4. Loahpalaš ráfáiduhhtima čađaha Riikaantikvára gč. ovddasvástáduslánkaásahusa §2(4).

Dakkár proseassat leat hui viidát ja resursagáibideaddjit. Danne áigu Sámediggi árvvoštallat eará reaidduid, nu go Plána- ja huksenlága, dasa ahte sihkkarastit dakkár vittiid.

Máhttu árbevirolaš giehtaduoji ja ávdnasiid birra lea mearrideaddjin ráfáiduhhtojuvvon ja suodjalan veara vittiid buori divvumii ja ortnegisdoallamii. Danne doarju Sámediggi gealbudandoaimbajiid dán suorggis ja ásaha gulahallanfierpmádagaid guoskevaš giehtaduojberrasiiguin. Dat dahkkojuvvo go davvi riikaosiin leat uhccán duojárát geain lea doarvái gelbbolašvuohta das ahte divvut ráfáiduhhtojuvvon vittiid antikváralaš prinsihpaid mielde. Danne vásihit ráfáiduhhtojuvvon vittiid eaiggádat hástalusaid go galget čađahit divvunprošeavttaid. Ollu dakkár prošeavttat maŋiduvvojit, dahje eai oppa čađahuvvo ge. Muhtumat leat maid čađahuvvon almmá doarvái bearráigeahču haga antikváralaš prinsihpaid ektui. Dát lea hástalusán ráfáiduhhtojuvvon vittiid hálddašeamái ja hehttehussán vittiid kulturhistorjjálaš árvvuid áimmahuššamii.

Mihtut

- Sámediggi lea ásahan buriid rutiinnaid ja das leat dárbbaslaš resurssat mat sihkkarastet sámi visteárbbi ulbmillaš ja boahteáiggedidolaš hálddašeami.
- Ráfáiduhhtojuvvon sámi vittiid ovddasteaddji čoakkáldagas lea normála ortnegisdoallandási.
- Suodjalan veara ja ráfáiduhhtojuvvon sámi vittiid divvun dáhpáhuvvá antikváralaš prinsihpaid mielde.
- Sámedikki vistesuodjalusa vuođđun lea luohttámušvuođot gulahallan ráfáiduhhtojuvvon ja suodjalan veara sámi vittiid eaiggádiiguin. Diehtujuohkin ja bagadus eaiggádiidda lea dohkálaš.

Strategiijat

- Váikkuhit dasa ahte ráhkaduvvo visogovva vistešlájain ja eaŋkilobjeavttain maid lea erenoamáš deatálaš áimmahuššat dakkár eavttuid vuođul go geográfalaš iešvuođaid, raššivuođa, hárvanašvuođa ja makkár dilis dat leat.
- Váikkuhit dasa ahte ráhkaduvvo visogovva nátionálalaččat deatálaš sámi vittiin maidda eai guoskka ráfáiduhhtinmearrádušat, ja ahte ráhkaduvvo strategiija dasa ahte áimmahuššat ovddasteaddji čoakkáldaga.
- Ođasmahttit “Ráfáiduhhtojuvvon vittiid hálddašanplána”.
- Joatkevaččat ođasmahttit guoskevaš diehtovuođuid.
- Doaimmahit árjjalaš bagadeami ja gaskkusteamii ja ráhkadit diehtujuohkinávdnasiid sámi visteárbbi birra.
- Ásahit oktavuoda ja fierpmádaga guoskevaš giehtaduojberrasiiguin ja váikkuhit dasa ahte dollojuvvojit kurssat ja oahpahus árbevirolaš giehtaduojis, ovddimusat deattuhettiin sámi vittiid.
- Gulahallan ja ovttasbargu guoskevaš eiseválddiiguin, museaiguin, organisašuvnnaiguin ja eará guoskevaš ásahusaiguin čoavdin dihtii oktasaš hástalusaid ja doaimmaid.

4.2 Fanassuodjalus/fanasárbi

Sámi fanasdahkanárbevieruid sáhtta duođaštit guhkás maŋás áiggis. Gonagassáhkamat juo mitalit sápmelaččaid birra geat dahket stuora áhpefatnasiid. Sihke «Sjøfinnemantallet» mii lea almmuhuvvon jagis 1601 ja Petter Dass mitalit jáktadahkama birra 1600-logus, ja boares juohkoprotokollat válddahit duodjebiergasiid ja reaidduid maid geavahedje fanasdahkamis. Maŋit logijagiid maiddái lea dovddastuvvon ahte hui ollu dološ gárbáid/femberegiid leat sápmelaččat dahkan, ja danne gárbbis/femberet lea liikká ollu sámi fanas go dáčča fanas. Gávdnojit ollu boares gáldut mat válddahit sápmelaččaid čeahpes fanasdahkaiin.

Fanassuodjalus earrána vistesuodjalusas dainna lágiin ahte automáhtalaččat ráfáiduhttin ii guoskka dasa kulturmuitalága vuodul. Riikaantikváras dattege lea kulturmuitalága vuodul vejolašvuhta álggahit ášši fatnasa ráfáiduhttimis, mii lea buot garraseamos suodjalanvuohki. Riikaantikvára dat maiddá mearrida ohcamiid vuodul «suodjaluvvon fanas»-stáhtusa. Jagi 2020 rájes lea Sámedikkis leamaš ovdasvástádus suodjaluvvon ja ráfáiduhthuvvon sámi fatnasiid fágalaš čuovvolemis. Dasa lassin Sámediggi juohká doarjjaruđa maid Stuoradiggi lea juolludan fanassuodjalussii Riikaantikvára bušehttaoastta 74 bokte.

Fanassuodjaleapmi gáibida ollu resurssaid, ja stáhta doarjagiin kulturmuitosuodjalussii leat dušše ráfáiduhthuvvon vistit maid priváhta olbmot eaiggáduššet, mat ožžot eanet doarjaga go fatnasat. Sámediggi hálddaša jagis 2025 dušše ovttá suodjaluvvon fatnasa; leansmánnefatnasa «Sjøgutten», Hábmara suohkanis. Lea álggahuvvon divodanprošeakta Riikaantikvára doarjjaortnega vehkiin.

Sámediggi dattege lea árra muttus oaidnán ahte sámi fanassuodjalusas ii leat nu ollu sáhka fatnasiin main lea deahkka, muhto ahte lea eambo sáhka unnit fatnasiin. Smávva durrojuvvon ja gorrojuvvon fatnasat leat čuđiid jagiid leamaš sámi eallinvuogi vuodđun mearragáttiin, ja maiddá johka- ja jávregáttiin. Smávva, rabas fatnasiid dahkan ja geavaheapmi lea dasto sámi fatnasiid dovdomearka. Danne Sámediggi lea eanet atnigohtán doahpaga «sámi fanasárbi» (seamma láhkai go omd. «visteárbi»), dan sadjái go «fanassuodjalus», danne go dat doaba lea deaivilit.

Min ođđa áiggi historjjás leat sámi fatnasat guhká badjelgehččojuvvon vejolaš sámi kultuvrra guoddin. Fanas ii ožžon seamma stáhtusa sámi symbolan go eará oasis materiála kultuvrras. Dan geažil lea sámi fanasárbi unnán gozihuvvon, ja lea oalle aitto go dan gozihišgohte eambo. Sámedikkis maiddá ii leat bajilgovva das mii lea seailluhuvvon, jávkan dahje mii lea jávkame. Danne daddjojuvvo Sámediggeráđi Beaveálgu-julggastusas, mii guoská áigodahkii 2021-2025, ahte galgá bargojuvvot dan ovdii ahte «... áshuvvo sámi fanassuodjalanguovddáš». Danne Sámediggi lea álggahan proseassa man ulbmil lea gávnnaht bistevaš čovdosiid dasa movt buoremus lági mielde sáhtá gozihit sámi fanasárbbi boahhteáigái. Earret eará lea áshuvvon nátionála fierpmádat mas leat fágaolbmot gain lea gelbbolašvuhta sámi fanasárbbis.

Govus 9. Deatalaš lea seailluhit ovddasteaddji čoakkáldagaid muorrafatnasiin ovdalgo dat jávket. Govva: Sámediggi.

Nátionála dásis leat hábmeme suodjalanplána smávva, rabas fatnasiid várás Norggas, ja dan bargus leat Riikaantikvára ja Forbundet Kysten guovddáš aktevrrat. Dán barggu bohtosat maiddá šaddet reaidun Sámedikki sámi fanasárbbi hálddašeamis. Danne Sámediggi gulahallá singuin geat dán bargus leat mielde.

Davviriikkalaš duorranfanasárbevierru biddjojuvvui jagis 2021 UNESCO máilmmi immateriála kulturárbelistui. Sámi fanasárbi lei deatalaš oassi davviriikkaid ohcamiid vuođus. Buot boarrásit sámi fanasšlájat maid birra Sámediggi diehtá, gullet dán árbevierrui. Dakkár stáhtus mielddisbukta geatnegasvuođaid.

Dál ii gávdno visogovva dain fatnasiin main livččii sámi čatnaseapmi. Dihto sámi fatnasat gávdnojit dál sámi ja eará museaid vuorkáčoakkáldagain. Kulturmuittoláhka ii gusto fatnasiidda mat leat musea čájáhusain dahje čoakkáldagain, ja danne dain ii leat formála suodjalus. Danne lea várra ahte muhtumat dain fatnasiin, ja dat máhttu mii čatnasa daidda, sáhttet jávkat. Árvideames maiddái gávdnojit ollu fatnasat maid priváhta olbmot eaiggáduššet, mat leat iešguđet láhkai vurkejuvvo ja máttasdollojuvvo.

Sámediggi lea gávnahan ahte servodagas lea váilevaš máhttu sámi fatnasiin ja fanasárbevieruin, sihke áiggi ja lanja dáfus. Dárbu lea ráhkadit ovddasteaddji fanasčoakkáldaga mii sáhtášii gokčat sámi fanashistorjjá. Danne lea deatalaš ahte Sámediggi váldá iežas oasi ovddasvástádusas sámi fanasárbbi seailuheamis ja viidasit fievrreideamis.

Mihtut

- Sámediggi lea ásahan buriid rutiinnaid ja hálddašangeavada sámi fanasárbbi/-suodjalusa várás.
- Sámediggi lea meroštallan mii gáhttenárvosaš fanas lea, ja lea fuolahán ahte gávdno ovddasteaddji fanasčoakkáldat boahhteáigái.
- Sámediggi lea váikkuhan dasa ahte lea ásahuvvon biras mii seailuha sámi fanasárbbi, masa gullá fanasdahkan/-divodeapmi, ja sámi fanasárbevieruid gaskkusteapmi, dutkan ja seailuheapmi.
- Sámediggi ovtasbargá nationála dásis ásahusaiguin mat sáhttet ovddidit sámi fanasárbbi ja lea mielde guoskevaš forumiin.

Strategiijat

- Meroštallat eavttuid ja hábmet prinsihpaid ja strategiijaid sámi fanasárbbi.
- Doarjut prošeavttaid mat identifiserejit ja logahallet sámi fatnasiid.
- Lágidit čoahkkanemiid fierpmádagas «Nettverket for samisk båtár» masa gullet Riikaantikvára, fanasguovddážat, fanasdahkkit, museat ja eará guoskevaš ásahusat.

5. Arkeologalaš kulturmuittut

Sámi kulturmuittut 1917 logus dahje boarrásat leat automáhtalaččat ráfáiduhttojuvvo. Dat leat suodjaluvvon buot doaimbajuid vuostá mat sáhttet mielddisbuktit vahága, billisteami dahje heivetmeahtun heahppáshuhtima. Kulturmuittu dan guovllus gos kulturmuittu lea, gullá stuorát ollislašvuhtii dahje oktavuhtii. Kulturbirras lea konsentrerejuvvo ja topográfalaš sajádat. Das leat kulturmuittut main lea seamma kultuvrralaš gullevašvuotta, geavahanáigodat dahje doaimma. Das sáhttet maid leat kulturmuittut main lea iešguđet ahki ja suodjalusstáhtus. Kulturbiras sáhtta maid leat dakkár guovlu mas leat historjjálaš dáhpáhusat, osku dahje árbevierru. Meroštallojuvvo kulturbiras bidjá vuosttažettiin láidestusaid guovlluid hálddašeapmái, mas kulturmuittuid gaskavuoda ii berre botket. Dálá kulturmuittohálddašeapmi deattuha dan ahte kulturmuittut galget seailuhuvvot iežaset oktavuodas.

Boarráseamos kulturmuittut Sámis, ovddastit maiddái sámi ovdahistorjjá. Geavadis doaimmaha Sámediggi dušše dakkár kulturmuittolájaid hálddašeami, mat leat duođastuvvon leat sámi kulturmuittun historjjálaš gálduid ja njálmálaš árbevieru bokte dahje ahte dutkanbohtosat dahket jáhkehahtin ahte dat duođastit sámi historjjá ja ovdahistorjjá. Dakkár kulturmuittut Sámis mat gullet nu guhkás maŋás áiggis ahte eat dovdda daid etnisihtta, gullá maiddái sámi ovdahistorjjái. Dat leat fysihkalaš mearkkat dain proseassain mat leat vuolggahan historjjálaččat oahpes sámi kulturdovddahemiid ja sámi kultuvrra. Dál lea nu ahte fylkkagiela hálddaša dáid kulturmuittuid gos dal de ležžet geográfalaččat.

Govus 10. Rissebákteslájá geađgeáiggeorrunsadji Deanu gielddas. Rissebákteorrunsajiin lea mihtilmas hápmi ja dat áigemeroštallojuvvojit gullat áigodahkii 2100-1800 ovdal Kristusa. Daid gávdná Finnmárrkus ja Guoládagas. Govva: Sámediggi.

Orrunsajit ovdamearkka dihtii geađgeáiggi maŋimus oasis, sullii 2000 ovdal Kristusa, nu go dat mii lea 9. govvois, ovddastit fysihkalaš mearkkaid árra ovdahistorjjá, ovdal daid kulturmuittuid mat áigemeroštallojuvvojit gullat áigodahkii moadde čuohte jagi dan maŋŋá ja maid sáhtá identifiseret gullat sámi kultuvrii. Dát árra arkeologalaš mearkkat leat sihke eaktun daidda proseassaide ja oassin dain molsašuddi proseassain mat áiggi mielde vuolggahedje sámi kultuvrra.

Sámi kulturmuittuid gávdná viiddes geográfalaš guovllus ja dat gokčet mánga duhát jagi molsašuddi historjjá. Min álbmogis ja min máttuin leat leamaš iešguđet eallin- ja heivehanvuogit nu go bivdu, meahcásteapmi, guolásteapmi, boazodoallu ja dálloallu, ja sii ásse sulluin ja rittuin, johkalegiin, siseatnamis ja várís. Vuolggasajis leat sámi kulturmuittut buot luottat sámi doaimmaid maŋis; ássama, ealáhusa, oskku, johtalusa ja eará dakkára. Báikkit gos eai leat luottat olbmo doaimmaid maŋis nu go luonddu dahkan bálvvosaikkat ja eará bassibáikkat ja báikkat maidda čatnasit cukcasat, mitalusat ja árbevierut, gullet maiddá kulturmuittodoahpagii.

Sámi juovvahávdit gullet daid min boarráseamos mearkkaide mat čájeht ahte sámi kultuvra lea ásašuvvon. Boarráseamos juovvahávdit leat leamaš áiggis 900-logus ovdal Kristusa.

Sullii Kristusa riegeadeami rájes gávdnat Finnmárrkus maiddá orrunsajiid, dávjá gohčoduvvon slettnesorrunsadjiin, seamma hámiin ja siskkobealde struktuvrrain mii lea oahpis árbevirolaš sámi lávuin ja gođiin. Slettnesorrunsajit leat dávjá ovtas návstosajiiguin ja deliiguin. Dat mearkkaša ahte sámi viessostruktuvrras lea 2000 jagi jotkkolašvuolta. Sullii 1000 jagi boarrásat sámi orrunsajit leat duodaštuvvon nu guhkás máttás go Valdres ja Lesja rádjai.

Govus 11. Nu mo namma dadjá ge, de leat juovvahávddit dávjá juovas. Govva: Sámediggi.

Eará mihtilmas sámi kulturmuitošládja lea ráktorokkit mat gávdnojit valjis Davvi-Romssa ja Finnmarkku rittuin. Dát kulturmuittut čatnasit mearrasámi resursaávkástallamii ja gávppašeapmái áigodagas Kristusa riegádeami rájes gitta 1200-logu rádjai. Das lea buvttaduvvon olju ja guolevuodja mearranjiččehasain oassin stuorra ja guhkesáiggi gávppašeamis.

Sámi kulturmuittut gávdnojit miehtá rittu Trøndelága rájes gitta Várjjaga rádjai. 15- ja 1600-logu historjjálaš gálduin ožžo vuonat “finnefjorden” nama ja dat leat leamaš sihke mearrasámiid ja boazosámiid guovddáš ássanguovlun. Vuotnabađaid gilit leat duháhiid jagiid leamaš sámiid ja ránnjáálbmogiid gaskasaš guovddášsadjin. Rikkes ja mánggalágan resurssat rittuin leat addán mánggalágan vejolašvuodaid birgejupmái ja kultuvrralaš lonohallamii.

Mearrasámiid leat ássan rittus miehtá jagi, ja boazosámiid fas leat johtalan gaskal rittu ja siseatnama. Mearrasámiid resursaguovlluide leat gullan vuotnaguovllut, sullot ja olggumus riddoguovllut. Dál mii assosieret nomadisma boazosápmelaččaiguin. Muhto maiddái mearrasámiid leat fárrestaddan iešguđet áigodatorohagaid gaskkas jahkodaga mielde. Sivvan fárremiidda leat leamaš guolástusa áigodatrievdamat ja vejolašvuotta háhkat jagiáigái gullevaš resurssaid. Guollebivdu lea leamaš vuodđun mearrasámi ekonomijii, muhto lotnolasealáhusat leat maid leamaš hui deaŋalaččat. Ovdamearkka dihtii leat mearranjiččehasaid ja guolgaelliid bivdin, rievssatbivdu, šibitdoallu, fanasduddjon ja eará dakkár doaimmat leamaš mearrasámi ekonomijja dovdomearkan. Gávdnojit hui ollu goahtesajit mearrasámi orohagaid resursaguovlluin mat leat geavahuvvon bivddu, muorračuohppama, murjema, guollebivddu, lavdnječuohppama jna. oktavuodas.

Govus 12. Govva čájeha arkeologalaččat iskkaduvvon slettnesorrunsaji Bearalvági gielddas. Das lea árran guovddážiis ja mii oaidnit mo dat sulastahtá dan mo sámi goađit ja lávut leat lágiduvvon. Fuomáš dan golbma fálládávtti mat leat árrana duogábealde. Govva: Bjørnar Olsen, UiT.

Govus 13. Ráktorokkit ovdal ja maŋŋá roggama. Rokkit geavahuvvojedje oljju buvttadeapmái mearranjiččasain dainna lágiin ahte suddadedje buoiddi stuorra vuoššanrokkiin. Dat ledje geavahasas sullii 1000 jagi, sullii Kristusa riegeadeami rájes gitta sullii 1200-logu rádjai, muhto eanemus intensiiva geavaheapmi lei áigodagas lei 600-900 maŋŋá Kristusa. Olju geavahuvvui mángga láhkai ja lei Davvi-Romssa ja Finnmárkku sápmelaččaid deatalaš gávpegálvu. Govva: Sámediggi.

Mearrasámi giliin leat árbevirolaččat leamaš dálut maidda gulle ássanviesut, áittit, návsttut, návehat, skaját, návsttut, mearraviesut, stáffut ja guollejiellit. Gieltit ja niittut leat dábálaččat sirrejuvvon boares geađeáiddiiguin. Álggos dat vistit ledje darfegoađit maid dál oaidná goahtesadjin. Gávdnojit maiddái ássan- ja návetbuvregoađit mat gohčoduvvojit oktasašgoahtin. 1900-logu rájes ihte eanet ja eanet muoravistit.

Govus 14. Goahtesadji Bearalvági gieiddas. Govva čájeha mearkkaid oktasašgoađi manjis mas lea sihke ássan- ja návetoassi. Rittus leat ollu dakkár goahtesajit. Govva: Sámediggi.

Maiddá siseatnamis Sámis gávdnojit ássanvistit, dain stuorra johkalegiin, vuvddiin ja duoddaris. Maiddá dáppe lea guollebivdu leamaš deatalaš resursa. Ássan lea eanaš leamaš buriid guollejávrea- ja -johkagáttiin. Das ledje bistevas orrunsažit dahje áigodatorrunsažit (guolástangoađit). Sámi dálut siseatnamis gulle dávjá boazosámi ássamii ja sin geavaheapmái. Ollu boazosámit leat áigodagaid dahje bistevaččat šaddan dálonin, guolástusain ja dálloaluin váldoealáhussan. Máтта-Romssas ja Davit Nordlánddas geavahuvvo doaba “márkogilit” dakkár eanadoallogiliid birra maid boazodollui gulli sámít leat ásahan. Dáin guovlluin leat maid goahtesajit stuorra kulturmuitošládjan.

Boazu lea seamma láhkai go guolli leamaš dakkár resursa mii lei vuodđun sámi ássamii, ekonomiiiji ja johtalussii. Boazu lea duháhiid jagiid čuvvon seamma johtolagaid gaskal dálveguohtumiid siseatnamis ja gidđa- ja geasseguohtumiid mearragáttiin. Dáidda kulturmuitošlájaid gullet muhtumassii vuogádagat mas leat roggojuvvon rokkit duolbaeatnamiin, muhtumassii geađgevuopmanat ja čilat juovain ja buolžžain. Bivdorusttegat leat várra geavahuvvon geađgeáiggi rájes gitta gaskaáigái. Goddebivdu lei sihke biebmoaláhussan ja náhkkegálgáldun gávppašeamis ránnjálbmogiiguin.

Sullii 500 jagi dás ovdal nohkagohte dat stuorra goddealut ja boazodoallu šattai dađistaga dábbáleabbon. Giella ja boazosámi máhttu duođašta ahte lei stuorra kultuvrralaš rasttideapmi sámi bivdoservodagas boazodoalloservodahkii. 15- ja 1600-logu historjjálaš gáldut muitalit earret eará Durdnosa čearu badjeolbmuid birra geat áigodagaid bivde gottiid bures ásahuvvon boazodoalloservodagas. Sii ledje johttisápmelaččat geat johtaledje Norgga bealde riddui geasset ja bahče bohccuid doppe.

Maiddá kulturmuittut čujuhit jotkkolašvuoda. Siseatnamis leat ássanmearkkat mat duođaštít mánga duhtá jagi ássama seamma báikkiiin, dakkár kulturmuitošlájaid go nuorat geađgeáiggi orrunsažiid rájes gitta min áigái. Mii gávdnat maiddá manjit boazosámi áidesažiid seamma guovlluin go ovdahistorjjálaš goddebivdorusttegiid.

Govus 15. Bivdoroggi Romssa suohkanis. Bivdorokkit leat dávjá nu ahte dat ovttas ásahtit dakkár vuogádaga mii hehte goddejohtolaga strategalaš manahaga. Govva: Sámediggi

Govus 16. Čilla Rohtovákki guras olggumusas Johkanis, Deanu gielddas. Čilat geavahuvvojedje goddebivddus ja ledje dávjá mánga dakkár strategalaš sajiin gokko goddi johtalii. Govva: Sámediggi.

Govus 17. Stálloduktásajit leat sámi orrunsajit orddas. Dat leat dábálaččat 2 gitta 15 orrunsaji maŋŋálagaid, hárvve eanet go 8. Dat leat geavahuvvon áigodagas 600 – 1300-logus, muhto váldogeavahanáigodat lei 800 – 1050 maŋŋá Kristusa. Govva: Sámediggi.

Govus 18. Árran bearpmehiiguin Geassejávrii guovllus Deanu gielddas. Dát leat dávjá dat mearkkat mat leat báhcán lávu ja goađi maŋis. Muhtumin sáhttet maid leat geađggit rieggán mat leat geavahuvvon doallat loavdaga sajis. Govva: Sámediggi.

Vikiŋŋaáiggi ja gaskaáiggi orru Sámis boazodoallu goddebivdduin dađistaga rievdamin dálá áiggi boazodoallun. Dábáleamos kulturmuitošládja boazodoalu oktavuodas lea árrán, mii lea lávu dahje goađi dollasaji namma. Darfegoađit geavahuvvojedje orrunsajiin gos orro guhkit áiggi. Sii leat guođđán čielga duktásajiid. Loavddagoađit geavahuvvojedje áigodatorohagain ja vuoŋŋastanorohagain jođidettiin. Daid maŋis lea báhcán dušše árran ja muhtumin lávvoeagđgit maid geavahedje loavdaga doallat sajis. Árraniin lea iešguđet sturrodát ja hápmi, kultuvrralaš gullevašvuoda sivaidd, orrunsadješládja ja agi geažil. Daid lohku lea hui stuoris boazosámi jagiáiggeguohtumiin, siseatnamis ja mearragáttis, vuolládagain ja várís. Dat illá oidnojit ja vesáluvvet johtilit ja sáhtta leat váttis daid fuobmát.

Boazosámi orohagain sáhttet maid lassin lávvosajiide ja orrungoahtesajiide leat duktásajit návetgođiid, biebmogodiid, olggobealde árraniid, oapmaniid ja čiegáid maŋis. Dain orrunsajiin mat leat geavahuvvon ođđasat áiggi rádjai, sáhttet leat iešguđetlágan áittit ja čuoldaráhkadusat man alde goikadedje ja biggohedje biergasiid (luovvi). Orrunsajis sáhtta dávjá čuovvut boares bálgáid čáhcegáldui, gámasuoidnečuohpahagaide ja sajiide gos leat čohkken bohccuid (gieddi).

Boazoáiddit lea eará kulturmuitošládja main leat ollu doaimmat. Čohkkenáiddit leat geavahuvvon bahčimii, mearkumii, njuovvamii ja rátkimii. Vuopmanat leat mielde čuovuheamen ealu gárdái. Oahceáidi geavahuvvui dasa ahte doalahit bohccuid dihto guovllus, eastadan dihtii mastademiid ja hálddašit johtima. Sihke geađgit, čuolddat ja rissit leat geavahuvvon áideávnnsin.

Sámi kulturmuittuid duođašteamis leat čielga váilivuodát. Norgga našuvdnahuksema geažil ja dasa gulli deattu geažil Norgga ovdahistorjái ja kulturárbaí, gárte sihke sámi kulturmuittut ja sámi ássanguovllut uhccán miellagiddevaččat arkeologa doaimmaide stuorra osiin 1900-logus. Easkka sullii 1980 rájes oidnogodii duođas sámi kultuvrra ja historjja dutkan akademiija birrasiin. Stáhta ruhtadan kulturmuitorregistreremiid oktavuodas áigodagas 1960-1991 registrerejuvvojedje dušše dat guovllut maid Ekonomalaš kártadoaimmahat (1: 0 ráidu) lei gokčan. Das lei stuorra negatiiva váikkuhus sámi geavahan- ja ássanguovlluide go válđoáššis deattuhuvvojedje dušše areálat čeahkkebáikkiid oktavuoda dalá geainnuid guoras. Dasa lassin lei easkka maŋŋá kulturmuitolága reviderema jagi 1978 ahte 100 jagi ráfáiduhttinrádjá sámi kulturmuittuid oktavuoda ásašuvvui nu ahte dat maid registrerejuvvojedje vuogádatlaččat. Dát bealit leat dagahan ahte deatalaš sámi geavahanguovllut eai leat kártejuvvon ja ahte dárbašlaš dieđut nu eai leat gávdnamis dain kulturmuittodiehtovuoduin mat leat vuodđun areálahálddašeami mearrádusvuđui.

Govus 19. Goahtesadji máttasámi guovllus, Lona-sadji Trollheimena guovddážiis. Govva: Sámediggi.

Lassin oppalaš máhttováilivuhtii váilevaš vuodđodieđuiguin, de leat muhtun konkrehta fáddásuorggit maid ferte gieđahallat vuđolaččat sihke etihkalaččat ja metodalaččat. Sámediggi lea válljen muhtun konkrehta ja deatalaš čuolbmačilgehusaid mat čatnasit daidda arkeologalaš kulturmuittuide main leat mohkkás ovtastuvvon hástalusat. Daid mii leat válljen gieđahallat sierra kapihttaliin; “Sámi bassibáikkii” 6. kapihttalis, “Min máttuid bázahusat, hávddit ja hávdeávdnasat” 7. kapihttalis, ja bargu dainna ahte nannet máhttovuođu oppalaččat, gieđahallojuvvo 7. kapihttalis “Gulahallan, oainnusmahttin ja gaskusteatpmi”.

Govus 20. Oassi bahčináiddis árra 1900-logus Ceakkoguras, bajábealde Rávtošnjárggas Porsáנגgus. Govva: Sámediggi.

6. Bassibáikkii

Sámi bassibáikkii lea oktasaš namahus dakkár báikkiin/kulturmuittuin maidda čatnasit govahallamat, muitalusat ja geavat sámi ovdal kristtalašvuoda jáhku ja oskkoldaga doaimmaheami oktavuodas. Dakkár báiki gohčoduvvo bassibáikin davvisámegillii. Sámi oskkoldatdutkanis meroštallojuvvo bassibáiki dakkár báikin gos vuoiŋgalaš duohtavuohhta lea almmustuvvan, ja váralaš ja fámoláš báiki mii čatnasa menolaš geavadii.

Lunddolaš hápmašuvvat ja objeavttat maidda čatnasit árbevierut, sáhttet meroštallojuvvon automáhtalaččat ráfáiduhthuvvon kulturmuittun kulturmuittolága vuodul. Lágas dat leat válddahuvvon diggebáikin, bálvvosbáikin, váinniid muitoguhpan, gáivon, gáldun ja eará báikin masa čatnasit arkeologalaš gávdnosat, árbevierut, osku, cukcasat dahje vierut. Dán láhkai sáhttet luondduhápmašuvvat, várit, jávrrit, muorat ja nu ain viidáseappot meroštallojuvvot automáhtalaččat ráfáiduhthuvvon kulturmuittun.

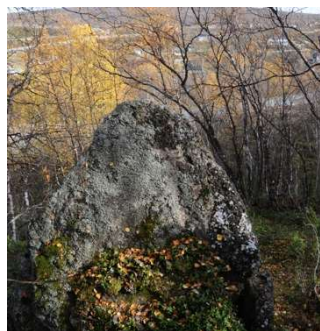
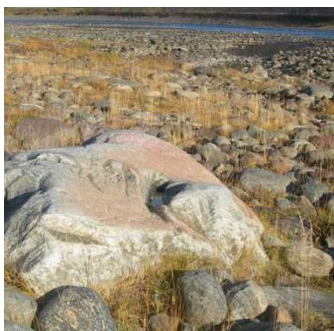
Miššuvdnaáiggi rádjai 16- ja 1700-logus lei sámi osku oassin sámi servodagas. Siida doaimmai sihke máilmmálaš ja menolaš searvevuohhtan. Šamanisma lei sámi ovdal kristtalašvuoda osku

mihtilmassan. Šamanisttalaš máilmmigovva lea golmmaoasat, almmiin, eatnamiin ja jábmiidáimmuin sierranas duohtavuodaipmárdussan. Noaidi lei iešguđet máilmmiid gaskkusteadđji ja sáhtii mátkkoštit daid gaska searvevuoda bealis. Miššundoaibma dagahii ahte sámi menolaš geavat stigmatiserjuvvui ja ahte siida massii doaimmas menolaš searvevuohtan. Bassibáikkiid geavaheami jotke eaŋkilolbmot, čihkosis.

Govus 21. Ollu sámi bassibáikkiin leat mihtilmas sárgosat ja dat earránit birrasiin. Murggiidgahperaš lea eanamearka Várjavuona davábealde. Dat lei bálvvosbáiki ja das leat maid juovvahávddit ja sáivoláttu. Govva: Sámediggi.

Sámi bassibáikkiin leat stuorra erohusat báikádeamis, hámis ja hápmašuvvamis. Bassivuohta gulai sámi oskkus sihke orrunbirrasii ja lundui dahje siidda ávdinguovlluide. Bálvalusat doaimmahuvvojedje sihke máilmmálaš báikkiin nu go ásodaga árrana luhtte ja sierra bassibáikkiin luonddus. Báikkit luonddus leat dábálaččat luondduhápmašuvvamat main eai leat olbmo dahkan luottat, ovdamearkka dihtii geađggit ovttaid mielde ja gállit, geađgehápmašuvvamat, várit, jávrrit, sullot, gáldut, jogat, vuovddit ja ovttaskas muorat. Bassibáikkiid sáhttet maid olbmot leat ráhkadan, nu go geađgegierdduid, labyrinthaid, ja dain sáhttet leat mearkkat mat čájehit olbmuid doaimmaid nu go bálvvošhávddiid ja eará. Maiddái juovvahávddit ja guovžžahávddit adnojuvvojit sámi bassibáikin

Govus 22. Bálvvosgeađggit sáhttet čatnasit iešguđet doaimmaide, guolásteapmái, meahcásteapmái, boazodollui. Muhtumat oidnojit guhkkinn juo ja earát leat fas leat eambo čihkosis. Govva: Sámediggi.

Vaikke vel leat ge stuorra erohusat, de leat maid sullasašvuodát bassibáikkiin. Dat leat dávjá dakkár sajiin mat earuhit eanadagaid, nu go njárggain, sulluin, ullerájiin, čazain, orddain ja várrečohkain. Dat oidnojit dávjá hui bures eanadagas. Bassibáikkiin sáhttet maiddái leat sierra iešvuodát maid sáhtte leat atnán bassivuoda almmustuhttimin. Dat sáhttet leat sturrodat (vári), geađggit ja bávtit mat leat luoddanan dahje main lea sierra ivdni birrasiid ektui, geađggit main lea olbmo- ja eallilágan hápmi ja jávrrit duppal botniin dahje eará mihtilmasvuodát.

Go buohtastahtá eará automáhtalaččat ráfáiduhttojuvvon sámi kulturmuittuiguin, de leat uhccán sámi bassibáikkid registrerejuvvon. Jagi 2019 loahpas ledje 47 bálvvosgeađggi, 22 bálvvosbáikki, muhto dušše okta bassibáiki čálijuvvon Askeladdenii. Sivvan dasa sáhtá leat ahte bassibáikkid sáhtá leat váttis sihke identifiseret ja ráddjet, erenoamážit daid main eai leat mearkkat olbmodoaimmaid marjns. Bassibáikki registreren ja ráddjen dárbbáša ákkastallama. Olámuttolaš gáldun leat čálalaš ja njálmálaš gáldut, báikenamat ja arkeologalaš ávdnasat. Buot duodašuvvon sámi bassibáikkid leat automáhtalaččat ráfáidahttojuvvon kulturmuittolága mielde.

Báikenamma lea hui deaŋalaš gáldokategoriija. Oahpes doahpagat bassivuodas davvisámegielas maid mii gávdnat báikenamaid álgoosis, leat bassi ja sáivu. Bassi sáhtá geavahit iešguđet eanadathápmašuvvamiid birra, ja sáivu lea geavahuvvon sihke jávrriid birra main lea duppal bodni ja váriid birra. Sieidi lea geavahuvvon vuostazettiin bálvvosgeađggiid ja gálliid birra. Dakkár geađggiin sáhtá maid leat namma maid ovdaoassi lea uvhre- dahje bálvvos-, mii čujuha bálvaleapmái. Doaba Sieidi dulkojuvvon almmi- ja bajánipmila namman.

Bassi váriin, gálliin ja bálvvosgeađggiin sáhttet maid leat sohkašvuodanamahusat nammii, nu go áddjá (vuoras almmái, áddjá), áhkká (vuoras nisu, áhkkku), áhkku (vuoras nisu, áhkkku), gálgu (vuoras nisu, áhkkku), olmmái (“almmái”) ja nieida. Mearrasámi guovlluin gávdnojit dárogiehlámiit nu go “Kjerringa”, “Kallen” ja “Mannen”. Dávjá dat leat, muhto eai fal álo, olbmohámat geađgehápmašuvvamat mat leat ožžon dakkár namaid. Muhto dat ii leat olles čilgehus. Namain sáhtá leat čujuhus bassivuhtii. Dakkár namaid gávdná maiddái ipmilnamain sámi mytologiija gáldočállagiin. Eará dárogielnamahusat ja báikenamat sáhttet maid leat dakkár mearkkat mat čujuhit sámi etnisitehtii ja oskku doaimmaheapmái nu go ovdamearkka dihtii eahpeipmil, báhkin ja girku.

Huksenáššiin ja eará areálaplánemis lea áibbas dárbbášlaš ahte Sámedikkis lea diehtu automáhtalaččat ráfáiduhttojuvvon kulturmuittuid birra vai sáhttit árvvoštallat guoskkahuvvojit go dat. Láidestusat das maid sáhtá meroštallat automáhtalaččat ráfáiduhttojuvvon bassibáikin, lea

mearriduvvon kulturmuittolága paragrafas 4.1. Muhtun dáhpáhusain, erenoamážit suorát plánaáššiin, čađaha Sámediggi sierra báikediđoštallamiid kárten dihtii sámi kulturmuittuid. Dakkár áššiin lea maid dábálaš gulahallat báikkálaš árbevierroguddiin háhkan dihtii dieđuid sámi kulturmuittuid birra.

Ráfáidduhtinstáhtus bidjá ráddjehusaid areálageavaheapmái. Dakkár guovlluin gos leat hui ollu ja areála dáfus stuorra bassibáikkít, dat sáhttet bidjat ráddjehusaid hui stuorra areálaide. Sámi bassibáikkiid hálddašeapmi lea šaddan áigequovdiin manimuš jagiid bieggafápmorusttegiid, infrastruktuvrra ja eará areálagábideaddji sisabahkkemiid plánema oktavuodas. Dál leat oppalaččat uhccán dieđut bassibáikkiid birra Askeladdenis. Danne lea stuorra várra ahte bassibáikkít sáhttet jávkat. Gálđoávdnasat gávdnojit gal mat čájehit bassibáikkiid, muhto dat ávdnasat eai leat árvoštallojuvvon Askeladdenii registrerema ektui. Eai ge Askeladdenis leat logihkalaš namahusat sámi bassibáikkiid várás. Šlájđjanamahusat dán sámi kulturmuittujoavkkus leat muhtumassii latnjalasat ja daid berre danne guorahallat.

Sámi bassibáikkiid registreremis ja duođašteamis sáhtta leat váttis mearridit gullá go báiki dán šlájđjanamahussii. Ráfáidduhtinstáhtusa ferte sáhttit ákkastallat empiriija vuodul. Dat sáhttet leat njálmálaš árbevierut, čálalaš gáldut, báikenamat, ja arkeologalaš gáldut. Dakkár luonduhápmašuvvamiid go váriid, jávrriid ja eará, sáhtta danne meroštallat bassin ja automáhtalaččat ráfáidduhttojuvvon jus gávdno empiriija dasa.

Sámediggi lea jagis 2024 ráhkadan njuolggadusaid oktan eavttuiguin mat gusket registrerenmetodihkkii, duođaštangáibádusaide ja ehtalaš vuhtiiváldimiidda sámi bassibáikkiid kártii merkema olis. Seammá guoská bassibáikkiid raššivuoda árvoštallamii sisabahkkemiid ektui. Erenoamáš gáibideaddjin lea čájehuvvon ráddjet bassi váriid ja eará bassibáikkiid main eai leat fysihkalaš mearkkat menolaš geavaheamis. Dál go gávdno metodihkkavuodđu, lea buoret vejolašvuotta hálddašit bassibáikkiid ovttalaš ja logihkalaš vuogi mielde.

Bassibáikkít molsašuddet hui ollu sturrodaga ja viidodaga, hámi, raššivuoda ja geavahusa dáfus. Muhtumat leat lámččojuvvon ja oppalaččat oahppásat báikkálaččat, ja earáid dovdet dušše muhtun olbmot ja bearrašat. Vásáhusat Sámedikki kulturmuittodiđoštallamiin leat čájehan ahte báikkálaččat njálmálaš dieđuid bassibáikkiid birra sáhtta leat váttis háhkat. Boazodoalus ja sámi báikegottiin gávdnojit ain ovdamearkkat dasa ahte bassibáikkiid stáhtus oskkolaš objekta lea seilon ja dat adnojuvvojit árvvus. Daid geavahit muhtumassii ain ovttaskasolbmot ja bearrašat geaidda lea deatalaš daid suddjet almmolašvuodas.

Mihtut

- Sámi bassibáikkít hálddašuvvojit ovttalaš ja vuorddehahti vugiin.
- Sámi bassibáikkiid duođašteami ja geográfalaš ráddjema vuodđun lea sohppojuvvon metodihkka Sámedikkis.
- Daid sámi bassibáikkiid registrerema ja čujuheami vuodđun, main eai leat olbmo guodđán mearkkat, vuodđuvvet duođašteapmái dakkár dieđuid vuodul mat leat árvoštallojuvvon gáldokritihkalaččat.
- Árbedieđut leat deatalaš sámi bassibáikkiid duođaštangáldut.
- Dađistaga evalueret ja revideret jagi 2024 njuolggadusaid.
- Evalueret ja oktiordnet iešguđet bassibáikkiid šlájđjanamahusaid Askeladdenis.
- Registreret bassibáikkiid Askeladdenii dálá dieđuid vuodul.

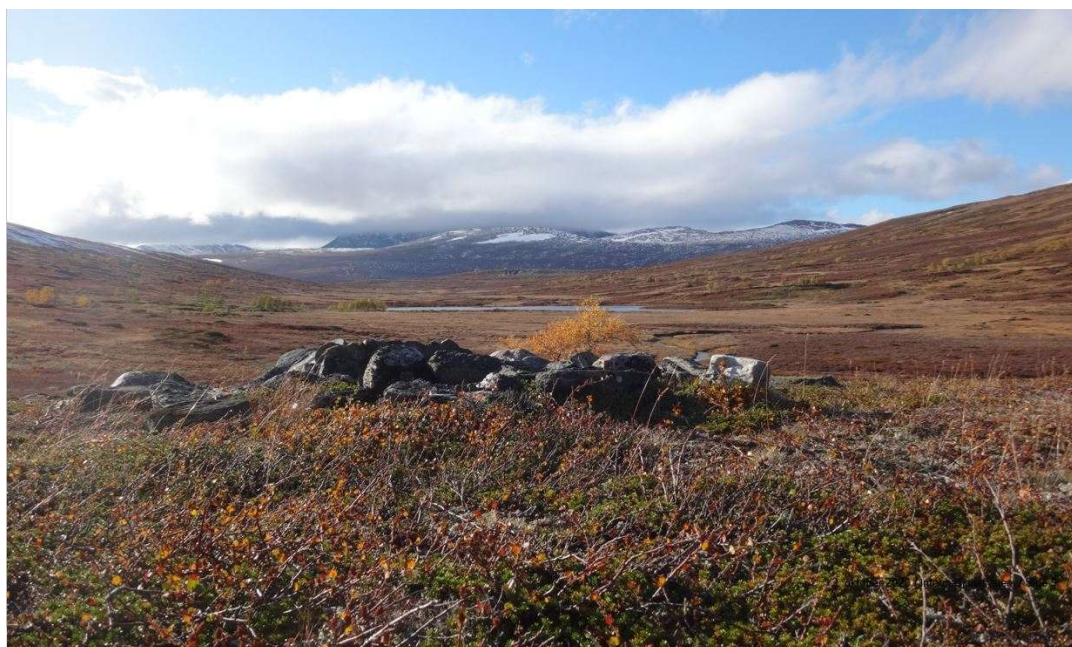

Govus 23. Bardojuvvon geađgerieggát gávdnojit mángga sajis. Muhtun sajiin sáhttet leat leamaš bálvvosbáikkít ja earát fas leat leamaš bivdorusttegat. Govva: Sámediggi.

7. Min máttuid bázahusat, hávddit ja hávdeávdnasat

7.1 Sámi hávdádanvierru

Sámi hávdádanvieru sáhtta guorrat guhkás maŋás áiggis. Boarráseamos sámi hávddit leat sámi juovvahávddit, ja ollu gáldut muitalit ahte dát hávdevieru sáhtta leat leamaš 900-logus ovdal Kristusa. Dat lea guhkimus jottkolaš hávdádanvierru maid mii diehtit Eurohpás, ja lei gitta 16/1700-logu rádjai – 2000 jagi guhkes áigodat. Sámi ovdal kristtalašvuoda hávddit gávdnojit ollu Sámis, muhto leat unnán dutkojuvvon erenoamážit go guoská geográfalaččat juohkáseapmái ja regionála variašuvnnaide. Daidda gullet juovvahávddiide lassín maiddá guovžahávddit mat ollu sulastahttit juovvahávddiid. Dasa lassín gávdnojit nu gohčoduvvon bivdohávddit, mat čatnasit sámiid leahkimii Gaska-Ruotas ja Nuorta Norgga siseatnamiin Norggas, ja de leat seahkalashávddit mat čájehit oktavuoda ja ovttasdoaimama davviriikkaid álbmoga ja sámiid gaskka.

Govus 24. Juovvahávddit sáhttet leat ráktojuovain, bákteleuddanemiin ja stuorra geđggiid bálldas. Muhtumat leat gobit ja rokkit juovas ja earát fas leat čielga borat. Dat gávdnojit stuorra osiin Sámis. Bajábealde: juovvahávddit ráktojuovas ja gállí bálldas, Várjjat. Vuolábealde: bivdohávdi, Oppdal. Govva: Sámediggi.

Sámi hávdit gullet deaŋaleamos gálduide mat mis leat máhttui sámi leahkimis, ássamis ja jottkolašvuodas nu guhkás maŋás áiggi. Juvvii hávdádeapmi lea čavga čadnojuvvon sámi oskkoldahkii ja oskku doaimmaheapmái. Váidni gessojuvvui ja gorrojuvvui dávjá soahkebessiide ja biddjojuvvui juvvii, bákteleatnii dahje čihkosii stuorát geđggiid báldii. Muhtumiid hávdádedje gerresiidda dahje muoragisttuid. Leat gávdnon ollu hávdedávvirat maid váinnit ožžo fárrui. Dat sáhte leat bearralat ja iešguđet činat, suorbmasat ja broššat, bronsaláhkkat, bivdobiergasat, nállogoađit, ja nu gohčoduvvon dálmmatbálseduodji. Ollu hávdiiin gávdnojedje maiddá mángga elliidšlájá dávtit. Ollu dávvirat bohte eará geografalaš guovlluin ja duođaštit oktavuoda suoma, báltalaš, ruošša ja norrøna guovlluiguin. Hávdádanvieru bokte sáhtit maid oaidnit mo sámi oktavuodafierpmádagat leat rievdan áiggi mielde.

Oahpásmuvvan kristtalašvuhtii sámi guovlluin čatnasa vuosttažettiin golmma dilálašvuhtii. Vuosttaš lea dat árra váikkuhus mii dáhpáhuvai vuosttaš jahkeduháha loahpa rájes maŋŋá Kristusa gitta gaskaáigái go ođđa osku dađistaga leavai davvi riddoguovlluide. Davvi-Romssas ja Finnmárkkus dat čatnasa vuosttažettiin dáža kolonialiseremii ja vearaid ásaheapmái olggumus rittuide 1200-logu rájes. Dan geažil lea jáhkehahtti ahte sámi álbmogii váikkuhii muhtun muddui kristtalašvuohhta 1200-logus juo. Nubbi ášši lea ruošša miššondoaimma mii jođihuvvui nuortasámi álbmoga ektui 1500-logus. Dan vuolggasadjii lei greika ortodoksa katolisisma ja govččai vuosttažettiin dan guovllu mii dál lea Máttá-Várjjat. Goalmmát ja eanemus váikkuheadđin lei dáža miššondoaimma 1700- ja 1800-logus, mii álggahuvvui Thomas von Westen miššonmátkkiiguin ja garra vuolggahusbargguin sámi guovlluin.

Vaikke vel kristtalašvuohhta ja kristtalaš hávdádanvierru 1700-logu mielde šattai dađistaga áidna hávdádanvierrun, de gávdnojit dattege ovdamearkkat dasa ahte osiid juovvuhávdádeamis sáhtta ain vuohhtit sámi kristtalaš hávdiiin gitta 1800-lohkui ja “geassehávdiiid” 1900-logu álggu rájes.

7.2 Máhttopotensiála

Maŋimuš logijagiid leat sámi bázahusat uhccán dutkojuvvon. Dađistaga ovdánit dat dieđalaš metodat mat geavahuvvojit dutkamis, eat ge mii dál sáhte áridit makkár ođđa dieđuid boahtevaš metodat sáhttet almmustahttit. Danne ovddastit min máttuid bázahusat ja erenoamážit juovvuhávdiiin, oktan gullelaš hávdeoktavuođiguin ja geografalaš lávdademiin, stuorra máhttopotensiála. Sámi olbmobázahusaid dutkan sáhtta addit vuđolaš máhtu agi, dearvvašvuoda, eallindili, bajásšaddanbáikki ja biebmodoalu birra indiviidadásis ja bajimus servodatdásis. Dat sáhtta čájehit rievdamiid áiggi mielde ja siskkáldas diliid min ássanguovlluin ja eará joavkkuid ektui. Buot dutkan min máttuid bázahusaid birra gáibida seagáš etihkalaš árvvoštallamiid, maiddá čohkkenhistorihka ektui. Dasto fertejit vihkkeallamat ávdnasiid hárvnašvuoda áigemeroštallama, geografalaš gávdnanbáikki ja sullasašvuodaid ektui árvvoštallojuvvot. Dat leat dakkár vuhtiiváldimat maid ferte árvvoštallat juohke áidna oktavuodas ja mat gáibidit dohkkeheami Sámedikki beales. Sámi bázahusaid iskkadeamit ja iskosiid váldin Norggas ii dáhpáhuva danne almmá dákkár dohkkeheami haga.

7.3 Čohkkenhistorihka ja lokaliseren

Bázahusat leat čohkkejuvvon ásausaide iešguđet láchkai ja molsašuddi metodaiguin ja etihkalaš njuolggadusaiguin 1800-logu rájes. Árra čohkkemat čatnasedje dávjá nállebiologalaš dutkamii. Maiddá ovttaskasat vižže, sáddejedje ja vuvde sámi olbmobázahusaid museaide ja čoakkáldagaide. Iešguđet ásausat gávppašedje olbmobázahusaid ja lonohalle daid gaskaneaset. Dan geažil gávdnojit dál sámi olbmobázahusat ollu ásausaide ja museain olgoriikkas. Sámedikkis ii leat dál čohkkejuvvon visogovva dain bázahusaide mat leat olggobealde Norggas.

Stuorámuš čoakkáldat mas leat badjel 1000 sámi bázahusa, vurkkoduvvo Oslo universitehta bioantropologalaš čoakkáldagain; *Bioantropologisk samling ved Institutt for medisinske basalfag på Universitetet i Oslo* (mii ovdal gohčoduvvui *De Schreinerske Samlinger*, sámegeallii *Schreinerlaš Čoakkáldagat*). Čoakkáldagaid sámi bázahusaide gullet sihke juovvuhávdiiid ja kristtalaš hávdiiid bázahusat. Dat čohkkejuvvojedje áigodagas 1850 – 1977. Dattege čohkkejedje daid eanaš doaktárat ja doavttestudeanttat áigodagas gaskal 1914 ja nuppi máilmmisoađi ja geavahuvvojedje anatomia Emil Schreineri prográmmas iskat fysihkalaš antropologijija Norggas.

Nálledutkan ja várra erenoamážit sámi bázahusaid čohkken kristtalaš girkogárdiin bovtti vuostehágu ja morraša báikkálaččat. Schreiner lei gal ožžon lobi Girkodepartemeanttas, muhto báikkálaš sámi álbmogis dábbálaččat ii gal jerrojuvvon, ja sii vuostaldedje ohpihii ja ohpihii.

Bázahusat mat bohte Schreinerlaš Čoakkáldagaide maŋŋá soađi (1945) ledje vuosttažettiin arkeologalaš roggamiid bohtosat eai ge njuolggá oassin nálledutkamis. Maŋŋá 1977 leat hálddašamuseat/universitehtamuseat vuostáiváldán ávdnasiid juovvuhávdiiin iežaset gullelaš

geográfalaš guovlluin, kulturmuitolága vuodul. Ledje vuosttažettiin Vitenskapsmuseet i Trondheim ja Norgga ártalaš universitehtamusea Romssas mat vuostáiválde daid.

Dát bázahusat leat, kulturmuitolága vuodul, vuostáiváldojuvvon dohkkehuvvon arkeologalaš iskkademiid ja rašis hávddiid sihkkarastima geažil. Go guoská sihkkarastimii, de raportere Sámediggi jahkásaččat rašis hávddiid sihkkarastindárbbu hálddašannuseaide. Sámedikkis lea lánkaásahusa bokte váldi addit sierralobi kulturmuitolágas go plánejuvvon doaimbaidju rihkku sámi kulturmuituid, das maiddái hávddiid. Iskkademiid čadahit hálddašannuseat dálá lánkaásahusaid vuodul, čohkkejuvvon ávdnasat váldojuvvojit mielde sin čoakkáldagaide, earret go jos dahkkojuvvo šiehtadus vurkema/deponerema hárrái sámi ásašusas.

Gávdnojit ovdamearkkat mat čájehit ahte ovttá ja seamma indiviidat oasit eai leat vurkejuvvon čoahkis. Ovdamearkka dihtii sáhtta dakterikki oaiveskálžu leat Schreinerlaš Čoakkáldagain ja dat eará bázahusat fas vurkejuvvon hálddašannuseai. Seammá gusto hávdedávviiridda maid váidni oaččui fárrui hávdái. Hávdedávvirat sáhttet leat hálddašannuseain ja bázahusat fas Schreinerlaš Čoakkáldagain.

7.4 Hálddašeapmi ja váldi

Sámediggi lea mánggaid jagiid bargan čuolbmačilgehusaiguin sámi bázahus- ja hávdeávdnasiid oktavuodas. Dat sáhtta guoskat etihkkii ja olbmuid gaskasaš oktavuodaide, ja dasto ávdnasiid hálddašeami ja geavaheami ektui, hálddašannovddasvástádussii, eaiggátvuhtii, lokalisieremii, máhcaheapmái, dutkamii ja gaskkusteapmái ja ávdnasiid sihkkarastimii boahsteaš máhttobuvttadeami várás min sámi kulturhistorjjá birra. Seammás lea váilon vuodđostivrenreaidu sámi olmmošlaš bázahusaid hálddašeapmái, oktan daid gávdnosiiguin, leš dal vurken, dutkan, deponeren vai ođđasis hávdádeapmi.

Sámediggi mearridii jagis 2019 Etihkalaš njuolggadusaid sámi dearvvašvuodadutkamii (SP 23/19). Dasa gusket maid sámi, humaniteara biologalaš ávdnasat. Etihkalaš njuolggadusaiguin sámi dearvvašvuodadutkama várás háliida Sámediggi sihkkarastit ahte sámi dearvvašvuodadutkan lea vuodđuduvvon álgoálbmogiid iešmearridanvuoigatvuhtii, ja ahte dat vuhtiváldá ja árvvusatná dan mánggabealatvuoda ja iešvuoda mii lea mihtilmassan sámi kultuvrii ja sámi servodagaide.

Sámediggi ja Oslo universitehta vuolláičálle jagi 2020 sierra šiehtadus Schreinerlaš Čoakkáldagaid sámi olmmošlaš bázahusaid hálddašeami várás. Das boahstá ovdan ahte Oslo universitehtas lea hálddašannovddasvástádus Schreinerlaš Čoakkáldagaid sámi bázahusain daid láidestusaid vuodul maid Sámediggi lea mearridan. Sámediggi dahká loahpalaš mearrádusa buot áššiin mat gusket sámi ávdnasiidda universitehta evttohusa vuodul. Čoakkáldaga sámi oassi lea giddejuvvon almmolašvuhtii ja vurkkoduvvo nu ahte lea sirrejuvvon čoakkáldaga eará ávdnasiin. Eai ge dat galgga leat oidnosis gussiide. Šiehtadus deattasta ahte buot sámi ávdnasiid dutkan galgá dahkkojuvvo daid etihkalaš ja dieđalaš njuolggadusaid vuodul mat gustojit buot dutkamii Norggas. Šiehtadus čujuha jagi 2016 mannosá etihkalaš njuolggadusaide olmmošlaš bázahusaid dutkama várás maid nátionála lánveggoddi olmmošlaš bázahusaid dutkama árvvoštallama várás (Skjelettutvalget) lea hábmen. Dasto galgá háhkat etihkalaš árvvoštallama dakteriggelávdegottis ovdalga dutkan sáhtta čadahuvvot. Dakteriggelávdegotti lea muđui Oahpahus- ja dutkandepartemeanta ásaš jagi 2008. Dárbu ásašit sorjjasmeahtun nátionála lánveggotti šattai čielggasin Oslo universitehta barggu oktavuodas sámi ávdnasiid vurkkodemiin ja dutkamiin Schreinerlaš Čoakkáldagas, ja gáibádusa oktavuodas ahte oasit dáin ávdnasiin galget máhcahuvvot. Lánveggoddi lea ráđdeaddi ja bargá nátionála ja riikkaidgaskasaš dutkanetihkalaš njuolggadusaid vuodul ja dakkár lágaid ja konvenšuvnnaid vuodul go kulturmuitolága ja ILO-konvenšuvnna nr. 169. Sámedikki ja Oslo universitehta gaskasaš šiehtadusa vuodul galgá lassin dábálaš njuolggadusaide dutkama várás Norggas, Sámediggi dahje dat orgána maid dat vállje, dohkkehít ahte sámi bázahusat geavahuvvojit dutkamii. Das boahstá maid ovdan ahte jos čájeha ahte ain gávdnojit identifiserenveolaš namahuvvon olbmuid bázahusat mat leat čoakkáldagas, de galget dat máhcahuvvot ođđasis hávdádeami várás. Jagi 2020 máhttostáhtusa mielde ii leat oahpis Sámediggái ahte identifiserenveolaš namahuvvon olbmot leat čoakkáldagas.

Daidda bázahusaide ja hávdegávdnasiidda mat leat guvllolaš hálddašannuseaid čoakkáldagain, ii leat Sámedikkis dál ráđđenvuoigatvuohta. Dáid čoakkáldagaid sámi bázahusaid dutkan čadahuvvo dattetge maiddái daid rávvagiid vuodul maid dakteriggelávdegoddi ja Sámediggi leat addán juohke oktavuodas.

Norgga bealde lea Sámediggi ovdastan mánga ođđasis hávdádeami. Viidámus hávdádeapmi čadahuvvui Njávdamis jagi 2011, ja guoskkai 94 olbmo bázahusaide maid Schreinerlaš Čoakkáldagat ledje viežžan ja oastán Njávdamis jagi 1915. Dasa lassin leat namahuvvon olbmot ođđasis hávdáduvvon sihke Guovdageainnu ja Áltta suohkaniin. Dan vuodul lea Sámediggi vásihan ahte ođđasis hávdádeapmi gáibida hui ollu barggu earret eará dan ahte gávdnat mañisbáhcciid ja addit

sidjiide váikkuhanfámu. Dál eai gávdno šat sámi bázahusat main lea dovddus identitehta ovttaga čoakkáldagas.

Daid olbmuid ođđasis hávdádeami oktavuodas geaid namma ii leat almmuhuvvon, lea Sámediggi vásihan ahte báikkálaččat leat bohtán ovdan iešguđet oainnut. Muhtumat leat háliidan ođđasis hávdádeami. Earát fas leat háliidan ahte bázahusat ain galggašedje vurkkoduvvot gáldoávnnasin boahitevaš máhttobuvttadeapmái min kulturhistorjjá birra. Sámediggi oaivvilda ahte oaivilmárggabealatvuotta álgoálbmotservodagas lea deatalaš vai mearráduosat sáhttet dahkkojuvvot govddimus vuodu vuodul.

7.5 Vásihusat ja hástalusat

Čohkkejuvvon sámi hávdegávdnosat, sihke dakterikkat ja gullevaš gávdnosat, leat dakkár gávnusseagáš mas lea stuorra áigečirkodat, máhtto- ja identitehtaárvu. Ávdnasiin lea stuorra potenciála boahitevaš máhttobuvttadeapmái min kulturhistorjjá, leahkima ja eallindiliid birra. Iešguđet ásausat hálldašit dál daid ávdnasiid ja dain lea čohkkenhistorihka mii manná ruovttoluotta 1800-lohkui. Dat mearkkaša ahte čohkkema ulbmil ja vuodustus lea molsašuddan áiggi mielde. Erenoamážit čohkken 18- ja 1900-logu kristtalaš hávdesajiin lea leamaš eaddudeaddji ja riidduvuloš dahku mii lea bohtán vuostehágu sihke dalááiggis ja dál. Sámediggi gal ii eisege dohkket dakkár čohkkengeavahusa.

Sámedikki min máttuid bázahusaid ja hávdeávdnasiid hálldašeapmi lea buvttihan ollu hástalusaid ja mohkkás etihkalaš ja fágalaš čuolbmačilgehusaid. Dat sáhtta guoskat ávdnasiid vurkkodeapmái ja geavaheapmái, eaiggátvuhtii ja hálldašanovddasvástádussii, dutkamii ja ávdnasiid sihkkarastimii boahiteáiggi máhttobuvttadeapmái sámi kulturhistorjjá birra. Dasto namuhat áššečuolmmaid mat čatnasit lokalisieremii, máhcaheapmái, ođđasis hávdádeapmái ja báikkálaš mielváikkuhan proseassaide.

Danne dárbašuvvojat Sámedikki hálldašeamis bajimusdási stivrendokumeanttat ja hálldašanreaiddu dasa ahte sihkkarastit sámi bázahusaid ja hávdeávdnasiid ollislaš ja logihkalaš gieđahallama. Bajimusdásis berre čielggadit galggašedje go bázahusat mat leat čohkkejuvvon ain vurkkoduvvot Schreinerlaš Čoakkáldagain mii lea mediinnalaš/anatomalaš čoakkáldat vai berre go daid baicce sirdit dakkár kulturhistorjjálaš čoakkáldagaide mat leat geatnegahttojuvvon riikkaidgaskasaš museaetihkalaš njuolggadusaid mielde. Kulturhistorjjálaš museačoakkáldagaid hálldašeddiin lea dábaččat erenoamáš gelbolašvuotta konserveremis ja áimmahuššamis dán lágan ávdnasiid. Sámediggi deattuha ahte sámi olbmobázahusat mat leat čoakkáldagain áiggis áigái galget meannuduvvot gudnejahttimiin ja ahte daidda addojuvvo buoremus virkendilli nu guhká go dat leat doppe.

Dárbu lea maiddá árvvoštallat dálá geavahusa etihka mii addá lobi ahte seamma olbmo bázahusat eai álo vurkejuvvo čoahkis. Seamma lánkai sáhtta jearrat lea go dohkálaš sirret olbmobázahusaid gullevaš hávdedávviiriin. Guoskevaš lea árvvoštallat berre go válljet hálldašanmuseaid lokalisierenbáikin sámi bázahusaide dassážiigo muhtun sámi museaásahusat ožžot dárbašlaš lanjaid ja kapasitehta.

Nubbi bajimusdási čuolbmačilgehus lea guđe prosedyraid ja vihkkeallamiid galgá Sámediggi bidjat vuodđun mearrádusaide konkrehta áššiin dutkama, vurkkodeami dahje ođđasis hávdádeami oktavuodas. Eai gávdno, nu mo ovdalis lea namuhuvvon, ovttaga čoakkáldagas bázahusat olbmuid manjis main namma lea almmuhuvvon, muhto ovttaskas bázahusaid áigemeroštallan, hárvanašvuotta ja čohkkenhistorihka gullá dakkár mearrádusaid máhttovuđđui. Daid áššiin go Sámediggi láchá ii-risttalaš olbmuid ođđasis hávdádeapmái (juovvahávdit), berre maiddá rituála válljen ja hávdádanvuohki oazžut erenoamáš etihkalaš árvvoštallama. Dasto berre maiddá jearrat galget go bázahusat máhcahuvvot álgoálgosaš hávdesadji ja galget go álgoálgosaš hávdái vejolaš hávdedávvirat čuovvut mielde. Sámediggi áigu ođđasis hávdádemiid olis erenoamážit deattuhit báikegottiid oaiviliid ja sávaldagaid.

Dakteriggelávdegotti cealkamuš juohke áššis lea deatalaš máhttovuoddu. Dat lea juo dohkkehuvvon ja ásašuvvon geavat. Deatalaš lea maiddá searvvahit báikegottiid ja ovttaskas olbmuid mieldeváikkuhanproseassaide nu ahte sii váikkuhit máhttovuđđui. Hástalusán das sáhtta leat movt láhttet iešguđet báikkálaš oainnuiguin ja ovttaskasolbmot mat sáhttet oktoráđđet báikkálaš digaštallama. Sámediggi dárbaša ovddidit dakkár buriid geavadiid mat sihke sihkkarastet govda báikkálaš oassálastima ja mieldeváikkuheami mii sáhtta gieđahallat vuostálas cealkamušaid.

Go čálalaš gáldut váilot, de doibmet nu mo namuhuvvon sámi arkeologalaš gávdnosat, das maiddá hávdit, hávdádanvierut ja olbmobázahusat, deatalaš máhttogáldun min kulturhistorjjá birra. Vuodosa sihkkarastin sámi historjái lei danne maiddá okta ákkain ahte sámi kulturmuittut 1978 suodjaluvvojedje erenoamáš bures sierra 100 jagi ráfáidahttinráji bokte kulturmuittolágas. Danne lea

dárbu árvoštallat ja álggahit gulahallama eanet molssaeavttuid birra go dieđihuvvojit gáibádusat daid olbmuid ođđasis hávdádit geaid namma ii leat almmuhuvvon, oassin seanadanproseassas. Bajitdásis sáhtá jearrat vejolaš ođđasis hávdádeami oktavuodas boahtteáiggis, guđe váikkuhusat leat sámi bázahusaid ja hávdeávdnasiid ođđasis hávdádeamis. Mo dat váikkuha min ja boahttevaš buolvvaid háhkan- ja vuoigatvuođavejolašvuhtii ođđa máhttui min máttuid, sin leahkima ja eanadatgeavaheami birra? Máhttovejolašvuođas hávdeávdnasiid osiin maid sáhtá čatnat sámi árbevieruide ruovttoluotta 900-lohkui ovdal Kristusa, sáhtá leat mearkkašupmi min manjisbohttiide ja sin vuoigatvuhtii ain geavahit areálaid ja bargat ealahusaiguin guovlluin maidda leat hui ollu sisabahkkemat.

Sámediggi lea 2024 čavčča rájes álggahan golmma jagi prošeaktabarggu man ulbmil lea hábmet bajitdási njuolggadusaid dán suorgái. Ulbmil lea earret eará ovddidit buriid ja fátmasteaddji mielváikkuhan- ja soabadanproseassaid mat gieđahallet oaivilmággabealatvuođa, ja mat vuodđuduvvet gulahallamii guoskevaš beliiguin. Dasto maiddái čalmmustahttit sámi bázahusaid ja hávdeávdnasiid mearkkašumi ja árvvu diehtogáldun sámi leahkima, eallinvuogi ja historjjá birra. Seammás go dát ovddidanbargu lea jođus, áigu Sámediggi vuolggahit gulahallančoahkkimiid daiguin ásausaiguin Norggas main leat sámi olbmobázahusat iežaset vuorkkáin.

Njukčamánu 2025 almmuhuvvui NOU 2025:3 «Ny kulturmiljølov» (ođđa kulturmuitoláhka). Lávdegoddi lea árvalan ođđa kulturmuitolága jagi 1978 kulturmuitolága sadjái. Lávdegoddi lea árvalan ahte galgá leat Sámedikki duohken mearridit áššiin mat gusket sámi olbmobázahusaide. Dát árvalus čuovvu dan maid Sámediggi oaivilda, ja mii áigut bargat dán oazžut mielde maiddái ođđa kulturbirasláhki.

Mihtut

- Sámediggi dahje dat orgána man Sámediggi vállje, lea rivttes eiseváldi sámi bázahusaid ja hávdegávdnosiid hálddašeamis.
- Sámi bázahusaid ja hávdedáviriid hálddašeapmi, nu mo daid vurkkodeapmi, dutkan, deponeren dahje ođđasis hávdádeapmi, dahkkojuvvo njuolggadusaid mielde maid dievasčoahkkin mearrida.
- Sámi bázahusat ja hávdegávdnosat mat leat čoakkáldagain gieđahallojuvvojit árvvusatnemiin ja árvvolašvuođain ja daidda addojuvvo buoremus vurkendilli, mii čuovvu museaetiškalaš njuolggadusaid.
- Sámi bázahusain iskosiid váldin ja daid iskkadeapmi čuovvu dohkkehuvvon etiškalaš njuolggadusaid ja maid Sámediggi dohkkeha. Dát lea gustovaš geavahus maiddái dál.

Strategiijat

- Válbmet stivrendokumeantta sámi bázahusaid oktan gullevaš gávdnosiid hálddašeapmái. Plánejuvvon lea ahte bargu loahpahuvo jagi 2027 loahpas.

8. Gulahallan ja gaskkusteapmi

Máhtu olámuddui dahkan lea okta dain demokratiserenproseassain mainna sihke Sámediggi ja stáhta eiseválddit ángirusšet. Sturradiggedieđáhusa nr 24 (2008-2009) «Nasjonal strategi for digital bevaring og formidling av kulturarv» višuvdnan lea ahte nu ollu čoakkáldagat go vejolaš arkiivvain, girjerájuin ja museain galget digitaliserejuvvo ja dahkkojuvvo olámuddui eatnašiidda gaskkustanláđis, ohcanvejolaš ja olahtti IKT-čovdosiid bokte. Gálduid sihkkarastin ja álbmogii lámhit beassama daidda lea deatalaš oassi dan ángirusšamis. Oktanaga dáinna ángirusšamiin lea deatalaš čujuhit ahte almmá doarvái sámi sisdoalu haga dain diehtovuoduin mat dahkkojuvvojit olámuddui, ii leat ángirusšamis buorre beaktu sámi kulturárbbi oainnusmahttimi.

Kulturmuitodieđuid olámuddui dahkan nationála diehtovuodus lea deatalaš oassi demokratiserenproseassas ja lánki rivttes guvlui. Diehtovuoddu iešalddis ii dattege skáhppo dakkár kulturmuitodieđuid mat eai gávdno. Bohtosat stáhta ovdeš vuoruhemiin das mat guovllut galge registrerejuvvo vuogádatlaččat ja makkár kulturmuitut galge deattuhuvvo, dagahit ahte mis ain lea demokrátalaš čuolbma. Ain leat stuorra areálat sámi geavahan- ja ássanguovlluin gos eai leat sámi kulturmuitut kártejuvvon. Dat guoská sihke siseatnamiidda ja osiide rittus. Kulturmuitodieđuid váilevašvuohta lea hehttehussan sámi servodahkii ja Sámediggái kulturmuitohálddašeadjin.

8.1 Sámi kulturmuittodáhtaid digitaliseren

Manjimuš logijagiid leat čađahuvvon mánnga dutkan- ja duodaštanprošeavtta main automáhtalaččat ráfáiduhthuvvon sámi kulturmuittut ja sámi historjjálaš eanadatgeavaheapmi lea kártejuvvon. Dat lea earret eará dahkkojuvvon universitehtaid, dutkanásahusaid, museaid, Finnmarkokommišuvnna, sámi gealboguovddáziid, báikegottiid ja orohagaid olis. Dávjá dávistit dát duodaštanprošeavttat geográfalaččat daidda areálaide maid stuorra nátionála registrerenprošeavttat guđde áigodagas 1960-1990 ja gos leat stuorámuš diehtováilevašvuodát sámi kulturmuittuid birra. Maiddá boarrásat sámi etnográfalaš girjjálašvuodas leat ollu dieđut sámi kulturmuittuid birra.

Go oppalaččat váilu ollislaš visogovva sámi kulturmuittodáhtain, de dat ráddje almmolašvuoda beassanvejolašvuoda iežas kulturárbaí, ja dat lea hástalussan daidda vuordámušaide mat biddjojuvvojit Sámediggái sámi kulturmuittodáhtain máhttolágideaddjin ja hálddašeaddjin. Dál lea stuorra sisabahkkendeaddu ja eanet geavaheapmi stuorra guovlluin maidda stuorát teknihkalaš sisabahkkemat eai leat ovdal guoskan. Danne lea dan oktavuodas unohas go dálá duodaštusat iešguđet duodaštanprošeavttain eanaš gávnojit raporttain, priváhta diehtovuoduin, dutkanartihkkaliin ja dieđalaš dutkosiin, ja uhccán lea fievrividuvvon kulturmuittodiehtovuodđui Askeladdenii. Lea deatalaš oazžut dálá duodaštusa Askeladdenii. Vejolaš bargu olahahhti dáhta ja duodaštusa fievrirideamen lea mealgat eanet gollogáibideaddji go dan ahte čađahit ođđa diđoštallamiid ja registreremiid. Muhtun diliin ferte dárkkistit dieđuid gieddebarggu bokte, muhto dat lea anjke mealgat uhcit resursagáibideaddji go ođđaregistrerenbargu. Dat leat hui árvvolaš dieđut mat, jus dat fievrividuvvojit Askeladdenii, nannešedje sámi kulturmuittodáhtain máhtovuodu mealgadit. Sámediggeráđđi lea ovdal bivdán lasihuvvot registrerenárgiruššama geahpedan dihtii váilevašvuodaid nátionála kulturmuittoregistreremiin. Ulbmillaš ja čađahahtti doaibmabijuid bokte sáhtta buhttet muhtun máhtovuodáideaddji, muhto dat lea prošeaktabargu mii gáibidivččii sierra ruhtadeami jus dan galggaš sáhtti čađahit. Ovdamearkan dasa lea dutkanprošeakta Deanodaga guovllus Deanuvuona siskkimuččas gos registrerejedje kulturmuittuid ja sámi eanadatgeavaheami áigodagas 2007-2011. Bargu čađahuvvui ovtas Deanodaga giiliserviin ja Lágesduoddara orohagain. Deanu gielddas leat oktiibuot duodaštuvvon 3439 arkeologalaš eaŋkilmuittu. Dán eaŋkilprošeavttas ráddjejuvvon guovllus Deanodagas duodaštuvvojedje badjel 800 automáhtalaččat ráfáiduhthuvvon sámi kulturmuittu. Kulturmuittut fievrividuvvojedje jagis 2025 Askeladdenii ja leat dál olámuš almmolašvuhtii ja hálddašeapmái. Go digitalisere ja dahká olahahhtin dáhtaid čohkkedettiin juo, de lassánivččii sámi kulturmuittuid oassi nátionála registariin, erenomážit daid guovlluin gos stuorámuš máhtovuodáideaddji leat. Dát leat hui árvvolaš dieđut, mat nannešedje sámi kulturmuittodáhtain máhtovuodu jus dat fievrividuvvojedje Askeladdenii.

Mihttu

- Sámi kulturmuittut leat ráddjojuvvon sihkarit ja dahkkojuvvon olahahhtin almmolašvuhtii ja hálddašeapmái.

Strategiija

- Digitaliseret, arkiveret ja dahkat olahahhtin ávdnasiid mat leat juo čohkkejuvvon.
- Čielggadit vuoigatvuodaid, eaiggátvuodaid ja persovdnasuodjalusa čohkkejuvvon ávdnasiid oktavuodas.

8.2 Duodašteapmi ja báikkálaš beroštupmi

Sámi kulturmuittuid hálddašeapmi ja oainnusmahttin iežamet historjjá ja iežamet árvvuid vuodul lea deatalaš mihtun Sámediggái. Sámediggi vásiha stuorra beroštumi sámi báikegottiid ja orohagaid bealis ovtasbarggu ja fágalaš rávvema oktavuodas kárten dihtii iežamet historjjá ja duodaštan dihtii iežamet kulturmuittuid.

Ollu sápmelaččat leat bajásšaddan árbevieruide čadnon myhtaiguin, mitalusaiguin ja jáhkuiguin mat dávjá čatnasit eanadahkii. Dat mearkaša ahte ollugiin leat nana ruohttasat ja gullevašvuoha eanadahkii. Sámi historjjálaš kultureanadaga duodašteapmi ja gáhtten lea deatalaš dasa ahte bisuhit sámi identitehta ja gaskavuoda máttaráhkuid guovlluide. Dat lea mielde nannemin ja viidáseappot fievrirideamen daid historjjálaš ruohttasiid maid dát eanadat ovddasta sihke dálá ja boahhtevaš buolvvaide. Dan láchkai gullet maiddá kulturmuittut sámi dálááiggeoktavuhtii go dat, lassin historjjálaš máhtui, maiddá leat mielde váikkuheamen kultuvrralaš gullevašvuoda vásiheapmái ja dihtomiellalašvuhtii láhttema birra luonddus ja dan geavaheami birra.

Sámedikkis lea hui buorre vásáhus dakkár prošeavttain, earret eará kulturमितoregistrerenkurssain. Kurssain lea sihke teorehtalaš ja geavtlaš oassi kulturमितoregistreremis. Dakkár kurssat loktejit fuomášumi sámi historjái ja identitehtii, ja dahket ahte báikegottit ieža váikkuhit sámi kulturमितuid registreremii. Ovttasbargu ja gulahallan guoskevaš báikegottiiguin nannešii sihke máhtu sámi kulturमितuid birra ja daid mátasdoallama. Eará ovdu lagas ovttasbarggu báikegottiiguin lea dat vejolašvuohta ahte buriin vugiin oazžut duodaštuvvot njálmmálaš gaskkusteami ja árbedieđu. Viiddes oppalaš registreren iežas olbmuiiguin eanadagas gáibida stuorra ekonomalaš ja olmmošlaš resurssaid. Ovttasbargan báikegottiiguin ja kvalitehtasihkarastin Sámedikki bealis lea eanet realisttalaš.

Ráfáiduhttinrádjá 1917 rájes mielddisbuktá ahte ealli álgoálbmotmáhttu lea njuolgga guoskevaš automáhtalaččat ráfáiduhttojuvvon sámi kulturमितuid duodašteapmái ja registreremii. Dakkár stuorát plánaššiid oktavuodas mat vuolgahit viiddes registreren- ja duodaštanbarggu, čállojuvvojit viiddes giedderaporttat. Daid sáhtášii dahkat buorebut olahattin ja geavahit árrjalaččat gaskkusteamis earáide.

Njálmmálaš gaskkusteapmi ja árbediehtu mii ain lea boazodoalus ja sámi giliin, lea árvvolaš máhttu. Báikkálaš, oktasaš muitu sáhtá mannat guhkás maŋás áiggis ja das lea stuorra árvu ja guoskevašvuohta min bargui. Go urbaniseren ja odđaaigádeapmi stuorru, de dát máhtto- ja gaskkustanvuohti jávká eanet ja eanet.

Mihtut

- Diehtomielalašvuohta sámi kulturमितuid birra lea nanus.
- Sámediggi ja sámi báikegottit ovttasbarget eanedan dihtii máhtu kulturमितuid birra ja daid olahattivuoda.

Strategiijat

- Kártet ja duodaštut eanadatgeavaheami ja kulturमितuid sámi guovlluin mat ovdalis leat uhccán iskojuvvon.
- Geavahit odđa teknologiija ovttas jearahallamiiguin ja báikkálaš ovttasbargguin lea deatalaš dán bárggus.
- Ovttasbargat boazodoaluin ja báikegottiiguin, erenoamážit stuorát areálasisabahkken- ja suodjalanáššiin.

Govus 25. Kulturमितoregistrerenkurssas maid Sámediggi lágidii Duoddara Ráffes/Bájjddáris 2012. Govva: Sámediggi.

8.3 Gaskkusteapmi, dikšun ja láchčin

Láchčin- ja gaskkustanprošeavttat leat deatalaččat vai kulturmuittut sáhttet vásihuvvot, geavahuvvot, addit ulbmila ja identitehta ja muitalit sámi historjái. Buorre gaskkusteapmi ja máhttu addá buriid vásáhusaid ja beroštumi kulturhistorjái. Dat nanne sámi kulturmuittuid suodjaleami vuodu. Danne galgá Sámediggi leat árrjalaš doaimmaheaddji ja eavttuid biddji ollu iešguđet sámi kulturbirraiid láchčimis ja eará gaskkusteamis.

Sámediggi lea mánggaid jagiid láchčán kulturmuittuid ja kulturbirraiid dainna jurdagiin ahte dat galget gaskkustit deatalaš osiid min kulturárbbis. Sámedikkis lea kulturmuittolága vuodul váldi gaskkustit, dikšut ja láchčit sámi kulturmuittuid. Dat bargu dahkkojuvvo álo ovttas báikkálaš ásaheapmiin ja servviiguin, fylkkasuohkaniiguin dahje museaiguin. Dál čađahuvvojit láchčiprošeavttat Raanen tjieltes, mat nannosit leat čadnojuvvon sámi báikkálaš servodahkii ja main sámi báikegoddi lea mielde. Searvi Raanen Saemieh árrjalaččat veahkeha máhtovuodu olis ja praktihkalaš čađahemiin. Bargu galgá leat válmmas jagis 2027.

Mánnga láchčiprošeavtta leat čađahuvvon Riikaantikvára doarjagiin «Bevaringsprogram for utvalgte arkeologiske kulturminner» (BARK) (válljejuvvon arkeologalaš kulturmuittuid suodjalanprográmma) bokte. Ovdamearkan lea láchčin bihtánsámi guovllus Sáltoduoddaris. Doppe leat láchčojuvvon iešguđet kulturbirrasat mat čájehit bihtánsámi kulturárbbi mánggabealatvuoda. Suodjalanprográmma lea jagi 2025 rájes šaddan doarjjaortnegin seammá ulbmila várás.

Láchčiprošeavttaid oktavuodas lágiduvvojit álo rahpandilálašvuodas, dávjá seminárat. Dat leat deatalaš doalut sámi kulturhistorjái čalmmustahttima várás, gos báikki olbmot ja Sámediggi deaivvadit. Sámedikki ja báikkálaš aktevrraid ovttasbargu mielddisbukta eanet ángiruššama, diđolašvuoda ja sámi identitehta nannema.

Sámedikki gaskkustandoaimmaide gullá muhtun oktavuodain maiddá sihkarastin, eastadan dihtii kulturmuittuid vaháguvvanis. Dat lea earret eará dahkkojuvvon Spittás Návuoas ja Činavuohpis Porsánggus gos leat ollu turistat. Dát lea Spittás čuovvuvvon kulturbálgá ásaheapiin, ja čájehuvvo ahte sihkarastimis lea leamaš ávki nugo lei jurddašuvvon. Fysalaš sihkarastindoaimmaid bokte suodjaluvvojit dál hávdit ja guovžžahávdit mat ovdal ledje dakkár dilis ahte sáhtte billahuvvat. Kulturmuittut sáhttet danne ain leat mielde báikkálaš turistaealáhusain.

Digitaliseren ja ođđa teknologijja addet vejolašvuodaid maiddá gaskkustansuorgái. Digitála vuodđolávdit geavahemiin sáhtta ovttaštahtit teavsta, jiena, gova ja filmma ja nu ealáskahtit muitalusa. Mobiilla govdašáhtti ásaheapmiin rahpá dađistaga eanet vejolašvuodaid olahit olbmuid. Earret eará Duorggas Evenáššis ja Valdresis leat ráhkaduvvon filmmažat main muitaluvvojit iešguđet sámi muitalusa ja historjái. Go doppe olgun lea čuožžume, sáhtta scannet QR-koda man bokte beassá Sámedikki ruovttusiidui mas kulturhistorjái dieđut ihtet. Dat mearkaša ahte maiddá olbmot geat eai leat báikkis, sáhttet olahit dieđuid. Deatalaš ángiruššansuorgi lea digitála gaskkusteamis nannen maiddá dain báikkiin gos dál leat dieđut dušše galbbain. Digitála čovdosiid eanet geavaheapmiin maiddá sáhtta álkidit oktilis fágalaš ođasmahttima.

Govus 26. Láchčojuvvon sámi kulturmuittut ja gaskkustanprošeavttat leat resursan skuvlii. Govva: Sámediggi.

Govus 27. Sámediggepresideanta Aili Keskitalo ja sámediggeráđdi Henrik Olsen – láchčojuvvon bihtánsámi kulturmuittuid rahpama oktavuodas Sáltoduoddaris. Govva: Sámediggi.

Sámi gielat leat deatalaš oassi kulturárbbis. Danne adnojuvvo sámegeiella buot láchčimis. Čállingiella dávjá heivehuvvo guovlluid suopmaniid mielde. Galbbaid ceggen Sáltoduoddaris lei vuosttaš láchčindoaimma mas bihtánsámegeiella adnojuvvui čálalaš gaskkusteamis. Sámediggi vásihii ahte prošeakta dainna lágiin nannosit čatnasii báikkálaš dilliide ja ahte báikki olbmot árvvusatne giela čalmustahttima. Sámediggi lea láchčiprošeavttain árijalaččat oainnusmahtán sámi báikenamaid – sihke namaid mat leat anus ja namaid mat leat vajálduvvan. Go daid namaid fas atnigoahtá, de árbevirolaš báikenamat gaskkustuvvojit boahttevaš buolvvaide. Sámediggi áigu danne maid dás duohko vuoruhit giellabarggu láchčiprošeavttain.

Sámi ássan- ja geavahanguovlu lea stuoris ja dasa čatnasa mánggabealat historjá. Danne galgá gaskkusteapmi ja láchčín čájehit sámi kultuvrra ja historjja viiddes girjju, mii geográfalaččat ollá nuortasámi guovllus gitta máttasámi guvlui. Kulturbirrasat mat láchčöjuvvojit maiddái galget čájehit daid ollu iešguđet sámi eallinvugiid. Máttasámi kulturárbi lea erenoamáš unnán dovddus. Danne Sámediggi áigu ain vuoruhit dán barggu.

Dehálaš bealli kulturmuittuid láchčimis lea ahte dat sáhtá dagahit kulturbirrasiid eanet loaktima. Muhtun sámi kulturmuittut leat erenoamáš rašit, nu go hávddit ja bassibáikkit. Láchčín sáhtá vásihuvvot bassibáikkiid billisteapmin. Danne lea deatalaš vuđolaččat árvoštallat guđiid kulturmuittuid berre láchčit almmolašvuhtii.

Láchčöjuvvon kulturbirrasiid máttasdoallan, čuovvuleapmi ja dikšun sáhtá leat hástaleaddji. Danne Sámediggi lea ráhkadan plána daid čuovvuleami várás. Plána lea ealli dokumeanta, mas jahkásaš dikšundárbbut váldojuvvojit ovdan.

Sámi kulturmuittolokalitehtaid dáfus leat stuorámuš dikšundárbbut riikkaoasseprošeavttas Fotefer mot nord. Prošeakta álggahuvvui 1990-logu álggus ja gaskkusta kulturhistorjja ovttá lokalitehtas juohke suohkanis, 17 lokalitehtas gaskkusta sámi historjja. Lokalitehtaid geahčadeami olis fuomášuvvui ahte buot lokalitehtaid ferte revitaliseret. Dat mielddisbuktá mearkkašahtti barggu doarjut suohkaniid daid prošeavttaid olis. Divodit leat guovvamánuš 2025 álgán Skiervás, Evenáššis ja Aarbortes.

Mihtut

- Láchčöjuvvo galget kulturbirrasat mat ovddastit iešguđet sámi eallinvugiid ja ássanguovlluid.
- Láchčöjuvvon kulturmuittut ja kulturbirrasat galget leat mielde nannemin máhtu sámi historjja, kultuvrra ja identitehta birra.

Strategiijat

- Fuolahit ahte iešguđet geográfalaš guovllut ja eallinlágat ovddastuvvojit.
- Ain ovddidit digitála lávddiid gaskkusteapmái
- Ain viidát ovttasbargat báikkálaš aktevrraiguin
- Oainnusmahttit ja geavahit sámegeiella gaskkusteamis
- Jahkásaččat čuovvolit láchčöjuvvon lokalitehtaid plána vuodul mii lea ráhkaduvvon dikšumii ja láchčimii

9. Eanadoalu válljejuvvon kulturduovdagat (UKL)

Guokte sámi kulturbirrasa leat ráfáiduhttojuvvon. Sää´msijdd kulturbiras ráfáiduhttojuvvui jagi 2000 ja Ceavccageađe kulturmuittoguvlu fas jagi 1988.

Sää´msijdd lea boares Njávđánsiidna geasseorohat ja das leat orrunsajit ja hávdesajit mat mannet manjás gaskaáigái, ja ráfáiduhttojuvvon vistebiras earret eará ruošša-ortodoksa St.Georga kapeallain. Kulturbirrasis lea stuorámuš nuortalaš kulturmuittuid čoakkáldat Norggas.

Sää´msijdd válljejuvvui jagis 201 ođđa kulturduovddan eanadoalus (UKL-guovlun). Dat addá vejolašvuodaid, ovttas Romssa ja Finnmárkku stáhtahálddašeddiin, lasihit ruđaid doaibmabijuide mat fuolahit guovllu biologalaš mánggabealatvuodá, kulturbirrasa ja kulturhistorjja. Guovllu luonddušlájaid leat geargan kártemis ja jagi 2017 ođđa dikšunplána lea váldojuvvon atnui. Juohke jagi dikšot guovllu plána vuodul.

Musea lea bargan galbenplánain. Vuosttaš galbbat ceggejuvvojit jagis 2025. Eará doaimmat leat leamaš: Gámasuoidneprošeakta ja ovdaprošeakta láibunommana dahkamis.

Mátta-Várjjaga giella lea bargame oážžut áigái ođasmahttojuvvon hálddašánplána. Go dat lea ráhkaduvvon, sáhtá Sää´msijdd oážžut eambo doarjaga. Dasto giella lea almmuhan fáldatgilvvu

Sää'msijdd ráfáiduhttojuvvon visttiid dili registreremis. Dasa lassin áigot 2025 geasi, Riikaantikvára ruhtadoarjagiin, ođđasis govvet UKL-guovllu vai šaddet govat das makkár lei ovdal ja dál.

Sámediggi eaiggáduššá golbma vistti Sää'msijddas. Guokte vistti leat automáhtalaččat ráfáiduhttojuvvon sámi vistti, áitti ja Onteri-viesu, mii divoduvvui jagiid 2023–2024. Dasa lassin eaiggáduššá gáhttenárvosas Hallonen-viesu mii lea huksejuvvon dasttá manjel nuppi máilmmisoađi. Hallonen-viesus ii leat guhkesáigái leamaš dábálaš mátasdoallan ja dál lea váttis atnit viesu iešguđet doaluide. Sámediggi dat eaiggáduššá viesu ja Sámedikkis lea ovddasvástádus mátasdoallamis.

UKL-álbmotčoahkkimis bođii ovdan ahte njávdánlaččain lea stuora sávaldat oazžut áigái eambo doaimmaid Sää'msijddas, áinnas Hallonen-viesu olis. Bođii ovdan ahte háliidivčče ahte vistti galgá sáhtti atnit diehtjuohkinbáikin, čoahkkananbáikin ja doaibmaguovddážin Sää'msijddas boahhteáiggis. Sámediggi lea dál álggahan Hallonen-viesu mátasdoallanproseassa vai dan sáhttá atnit boahhteáiggis.

Govus 28. Sää'msijdd oktan St.Georga kapeallain. Govva: Sámediggi.

Eanadoalu válljejuvvon kulturduovdagat (UKL) čatnasit eanadoalu kulturduovdagiid ja biologalaš valljivuoda goziheapmái ja kulturmuittuide ja kulturbirrasiid. Gávdnojit márga UKL-guovllu Norggas mat čatnasit sámi kultuvrii ja leahkimii. Lassin Sää'msijdd/Skoltebyen leat Goarahat – Sandvikhalvøya Porsánggus, Skárfvággi – Skardalen Gáivuonas, Engan – Ørnes ja Kjelvik Sørfold:s ja dasto Kvelia Liernes UKL-guovllut gos sámi kulturmuittut ja kulturbirrasat leat oassin gáhttenárvvuin. Ovdamearkan lea Skárfvákki/Skardalen deattuhuvvon ahte guovlu ovddasta dábálaš mearrasámi gilli, mas lea árbevirolaš ássanminsttar ja guhkes eanadoalu árbevierut. Guovllus leat mánggalágan kulturduovdagat main lea čiekŋalis historjjálaš faggi ja ollu kulturmuittut gullet sierralágan áigodagaide. Buorre lea go sámi kulturmuittut maiddá vuhtii váldojuvvojit dalle go biddjojuvvo fokus kulturduovdagiidda eanadoalus.

Ceavccageađge kulturmuittoguovlu lea 10 000 jagi jottkolaš ássanhistorjá stuorra ássansadjeoavkkuiguin, ollu bálvvossajiiguin ja stuorámus juovvahávdeguovlu maid mii diehtit badjel 400 hávdđiin ja mii lea geavahuvvon badjel 2500 jagi. 2020:s ja 2021:s leat divodan ja ođasmahttán vuojáguođáhaga ja infovistti olgobirrasa vai kulturbirrasa boadáhát lea eanet geasuheadđji ja heivehuvvon geavaheddjiide. Divodanbargu lei Sámedikki, Nasjonal turistveg ja Unjárgga gieldda gaskasaš ovttasbargu, ja ođđa vuojáguođáhát ja boadáhát rahppojuvvojedje borgemánu 20. beaivvi 2021. Lei sámediggepresideanta Silje Karine Muotka guhte rabai daid.

Dávjjes hástalus Ceavccageađggis lea sávzadoallu ássansajis, mii lea jurddašuvvon dikšundoaimbidjun. Jurdda lei ahte guohtun galggai hehttet vesáluvvama, muhto dat ii leat leamaš ávkin dasa dannego sávzzat eai guođo gieddesinuid, mat leat hui ollu dan guovllus. Sávzadoallu lea baice buvttihan liigebargun čorget eret baikkaid. Ođđa ja beaktilis dikšunvugiin lea dattetge leamaš buorre váikkuhus ássansadjeguvlui, mas dál ii leat šat gieddesitnu, ja gallejedđjiid mielas dat leat čábbát dikšojuvvon ja geasuheadđji. Dattetge bisuha sávzadoallu Ceavccageađggi ealli kultureanadahkan ja dávista guovllu árbevirolaš geavaheapmái.

Ceavccageađggis lea maid bivnnuhis oaggunsadji. Dat buvttiha hástalusaid go turistaoagguma čuovvu nuoskkideapmi ja sávakeahces johtalus bálgáid olggobealde ja mielddisbuktá gollanvahágiid.

Musea háliida giddet bálgá, muhto beassanvejolašvuohta oaggunsadjái lea mearriduvvon ráfáiduhttinmearrádusain. Dat gáibida ođđa ja viiddes ráfáiduhttinproseassa, ja maiddái báikkálaččat lea vuosteháhu oaggunsaji giddemii.

Jagiin maŋŋágo kulturbirasráfáiduhttimat mearriduvvojedje, leat čađahuvvon máŋga rievdamu guovlluin ja iskkadeamit ođđa teknologijain lea addán eanet máhtu sihke oahpes gávdnosiid birra ja ođđa kulturmuittut leat duođastuvvon. Sámediggi lea dáid kulturmuitoráfáiduhttimiin háhkan buori vásáhusa láchima ja dikšuma oktavuodas ja hábmen rutiinnaid ja ođđa metodaid. Kulturmuitoráfáiduhttimat leat doaibmabijut mat eai loahpahuvvo. Šaddogeardi suohku, galledeapmi ja geavaheapmi mieldeisbukta gollama ja rievdaduvvon geavaheapmi buktá áiggi mielde ođđa dikšun- ja láchindárbbuid. Ođđa máhttu ja vásáhusat dagahit rievdadan- ja ođasmahtindárbbuid.

Kulturbirasráfáiduhttimiidda lassin lea Sámediggi jagi 2005 rájes bargan dan ala ahte oazžut Várjjat siidda oktan Ceavccageađggiin UNESCO máilmmi luonddu- ja kulturárbelistii. Lassin Ceavccageađgái gullet Várjjat siiddi maiddái guovllut Noiddiidčearru, Gollevári, Ruovdenjunlovta ja Rissebávte. Áigeguovdilis guovllut leat vuđolaččat duođastuvvon sihke báikediđoštallamiin eanadagas ja áibmoskánnteknologijain (LIDAR). Sámediggi registrerii máŋga jagi ovttas fylkkamánniin buot bivdorokkiid Noiddiidčearus. Viehka ráddjejuvvon guovllus registrerejuvvojedje das 1800 earjilmuittu. Ovttas Várjjat sámi museain lea maiddái Ceavccageađge kulturmuittoguvlu ollislaččat registrerejuvvon.

Gollevári bivdorusttet lea LIDAR-scannejuvvon, ja váldorusttet lea dárkkistuvvon duođastan dihtii LIDAT-dáhtaid. Boahttevuođas ferte dárkkistit bivdorusttetguovllu viiddideami Skiippagura guvlui, Finnmárkku fylkkagiella lea ovdal láchán Gollevári orohaga ja uhcit oasi bivdorusttegis Fotefer mot Nord prošeaktan 90-logus, prošeakta kulturmuittuid gaskkasteami ja láchima várás davvin.

UNESCO finai 2019 čavčča báikediđoštallamis guovllus. Sin ráđdeaddiorgánat ICOMOS- International Council on Monuments and Sites ja IUCN-International Union for Conservation of Nature leat maŋŋel geigen áššedovdiárvoštallama, mii lei vuodđun go Sámediggi hábmii váldodokumeanta Várjjat siidda čáliheami várás tentativa listii. Dokumeanta sáddejuvvui Riikaantikvárii jagis 2023 ja váikkuhii dasa ahte Riikaantivára iežas fágalaš árvoštallamis ávžžuhii Dálkkádat- ja birasdepartemeantta váldit mielde Várjjat siidda Norgga tentatiiva máilmmiárbelistii. Gielddat main leat kulturbirrasat mat gullet Várjjat siiddi, leat jagis 2025 duođastan ahte ain háliidit ahte váldojuvvo mielde listii.

Viidásat proseassa sorjá das váldojuvvo go Várjjat siida mielde Norgga tentatiiva listii, ja das áigu go Dálkkádat- ja birasdepartemeanta ain bargat árvalit Várjjat siidda UNESCO máilmmiárbelistii.

Mihtut

- Sámediggi lea ásahan buriid rutiinnaid mat sihkkarastet Ceavccageađggi ja Sää´msijdd kulturhistorjáláš árvvuid.
- Sámedikkis lea etihkalaččat dohkálaš hálddašeapmi goappašat kulturbirrasiid hávdidiin.
- Sää´msijdd ráfáiduhttin láchá dakkár geavaheapmái mii lea mielde gáhttemin ja ovddideamen nuortalaš kultuvrra.
- Barggus UKL-guovlluiguin Norggas lea ávki sámi kulturmuittuide ja kulturbirrasiid.

Strategiijat

- Bargat dan ala ahte Várjjat siida ja Ceavccageađge kulturmuittoguvlu čálihuvojit UNESCO máilmmi luonddu- ja kulturárbelistii.
- Árvoštallat ođđa doaibmabijuid mat sáhttet minimeret Ceavccageađge kulturmuittoguvllu oaggunsaji gollama.
- Čuovvulit barggu oazžut Sää´msijdd válljejuvvon kultureanadahkan, deattuhettiin erenoamážit Sää´msijdd automáhtalaččat ráfáiduhttojuvvon vistiid árvoštallama ja čuovvuleami.
- Čuovvulit aktivitehta mii dáhpáhuvvá dain UKL-guovlluin gos leat sámi kulturmuittut Stáhtahálddašeaddji, gielddaid, giliserviidd ja eará oasálaččaid ektui.

10. Hálddašansuorggit ja ovttasbargu

Sámedikkis lea hálddašanoavddasvástádus sámi kulturmuittuin miehtá riikka. Geavadis doaimmaha Sámediggi árrjelaš kulturmuithálddašeami dušše geográfalaš konsultašuvdnaguovllus, mii fas čatnasa dasa gos dál doaimmahuvvo sámi boazodoallu. Dattetge leat sámi kulturmuittut maiddá dain guovllu olggobealde, ja Sámedikkis lea hálddašanoavddasvástádus maiddá dain. Sámi kulturmuittut leat maid miehtá Sámi ja danne lea rádjastideaddji ovttasbarggus stuorra mearkkašupmi min oktasaš kulturárbbái. Viidáseappot sáhtá loktet prinsihpalaš gažaldagaid dálá kulturmuithálddašeapmái sámi geavahan- ja ássanguovlluin. Dat guoská dasa mo konkrehta kulturmuithálddašeapmi lea lágduvuvon, ovdamearkka dihtii dakkár kulturmuittuid oktavuodas mat leat nu boarrásat ahte mii eat dovdda daid olbmuid identitehta geat hábmejedje dáid kulturmuittuid.

10.1 Ođđa máhttu sámi ássama birra máddin

Dat guovlu gos Sámediggi doaimmaha árrjelaš kulturmuithálddašeami dál, gohčoduvvo dávjá árbevirolaš sámi guovllun. Dat fátmasta guovlluid Finnmárkku rájes máttás Innlandet nammasaš fylkka davvinuorta oassái, dárkileappot oktan Engerdal ja Rendalen nammasaš suohkaniiguin, ja máttás oarjjás Surnadal ja Rindal nammasaš suohkaniid Møre ja Romsdalas. Muhtun suohkanat mátta bealde Troandinuona ja olggumusas Trøndelága rittus eai gula dasa.

Dattetge boahá dađistaga eanet máhttu kulturmuittuid birra mátta bealde nu gohčoduvvon árbevirolaš sámi guovllu. Sámit leat ássan mátta bealde Hardangerduoddara nu guhkás máttás go Setesdal rádjai. Ođđasat dutkan earret eará Aursjøen guovllus Lesjas čájeha ahte gávdnojit sámi kulturmuittut mat leat áigemeroštallojuvvon vikiññaáigái. Ođđa dulkon muhtun vikiññaáigái áigemeroštallojuvvon orohagas Reinsennvatnet lahka Vestre Slidres čájeha ahte das lea sámi oktavuohhta. Ođđa máhttu vuodul dulkojuvvojit ođđasit maiddá eará kulturmuittut mat leat juo registrerejuvvon. Dat lea deatalaš máhttu sámi ovdahistorjja birra. Ođđa máhttu kulturmuittuid vuodul sáhtá dagahit ahte árbevirolaš sámi guovllu lávdu rievdá.

Govus 29. Dá aidnit Reinsenn guvlui Valdresis. Dán kultureanadagas lea registrerejuvvon vejolaš sámi ássansadji ruovdeáiggis. Govva: Sámediggi.

Gávdno uhccán máhttu sámi kulturmuittuid viidodaga birra daid guovlluid olggobealde gos dál doaimmahuvvo hálddašeapmi. Eanet máhttu leat ožžon eañkilprošeavttaid bokte ráddjejuvvon guovlluin. Eai leat goassege čadahuvvon ollislaš registreremat deattuhettiin sámi kulturmuittuid. Lea eahpečielggas galle kulturmuittu leat máddin, ja oarjjabealde “árbevirolaš” sámi ássanguovllu Norggas. Danne lea veadjemeahtun diehtit man ollu jávket huksemiid geažil. Go Sámediggi vuosttažettiin registrere kulturmuittuid árbevirolaš sámi guovllus, de dat sáhtá dagahit bonjuvuoda vuoddoávdnasiin, mii fas lea mielde bisuheamen eahpeiddolaš áddejumi das mii geográfalaš sámi ássanguovlu lea.

Muhtun hálddahuslaš hástalusaid sáhtta čoavdit ovttasbarggu bokte fylkkagiellaiguin. Sámedikkis lea buoremus áššedovdibálvalus sámi kulturmuittuin, gelbbolašvuohta mii sáhtta leat ávkin fylkkagiellaide ge. Dál dieđihit máŋga fylkkagiella máddin Sámediggái go sii gávdnet juoidá mii sin mielas sáhtta gullat sámi kulturhistorjái. Sámedikkis ja ovdeš Opplándda fylkkas lea jagi 2016 rájes leamaš formálalaš ovttasbargošiehtadus sámi kulturmuittuid hálddašeami birra.

Deaŋalaš lea čuovvulit daid čielga mearkkaid mat mis leat das ahte sámi ássan ja geavaheapmi ollá olggobeallái dan geográfalaš guovllu mii guhká lea adnojuvvon sámi ássanguovlun.

Mihttu

- Sámediggi lea ásahan ovttasbargošiehtadusaid ja rutiinnaid sámi kulturmuittuid máhttogaskusteapmái guoskevaš fylkkagiellaiguin olggobealde dálá hálddašanguovllu.

Strategiijat

- Hábmets diehtujuohkinávdnasiid sámi kulturmuittuid birra ja kurssaid main oahppá sámi kulturmuittuid birra.
- Álggahit proseassa man áigumuš lea oažžut sadjái ovttasbargorutiinnaid guoskevaš fylkkagiellaiguin.

10.2 Davviriikalaš sámi kulturmitosuođjalus ja riikkaidgaskasaš bargu

Rádjarašttideaddji ovttasbargu eará riikkaiguin main lea sámi ássan, lea dál bieđgguid. Norga lea ollen guhkimusat sierra sámi kulturmitohálddašeamiin. Dat váilu sihke Ruoŋas, Suomas ja Ruoššas. Evttohusas Davviriikalaš sámekonvenšuvdnan nannejuvvo ahte Sámedikkis dahje eiseválddiin mat ovttasbarget Sámedikkiin, sámi museaiguin dahje eará sámi ásahusaiguin, galgá leat ovddasvástádus gažaldagain sámi kulturárbbi birra. Danne sáhtta sámekonvenšuvdna vuolgahit rievdadusaid kulturmitohálddašeapmái Ruoŋas ja Suomas ja nu mielddisbuktit nannosat sámi kulturmitosuođjalusa rastá rájaid. Berre ásahit formálalaš ovttasbarggu ovttasbargoorgána Sámi parlamentáralaš ráđi (SPR) bokte, mas dat golbma sámedikki Norggas, Suomas ja Ruoŋas leat ovddastuvvon.

Sámediggi lea ollu jagiid bargan maiddá UNESCO golgogtmánu 17. b. 2003 mannosas konvenšuvnna ektui ávnnaskeahtes kulturárbbi suodjaleami birra. Ovttasbargu lea eanaš leamaš oppasámi dásis, ja lea buvttihan sihke konferánssaid, bargobájiid ja barggu ávnnaskeahtes kulturárbbi ektui Sámi Parlamentáralaš Ráđis. Dasto lea UNESCO-čállingoddi bivdán Norgga vel buorebut searvvahit álgoálbmogiid konvenšuvnii. Dalle go Norga dohkkehii konvenšuvnna 2007:s, bođii mearrádušas ovdan maiddá ahte implementerenbargu Norggas galgá erenoamážit fokuseret álgoálbmogiid ja nátionála minoraitehtaid. Kulturráđđái lea fápmuduvvon ovddasvástádus konvenšuvnna implementeremis Norggas. Jurdagis lea ahte berrešii oažžut maiddá ávnnaskeahtes kulturárbbi birra konvenšuvnna vuollásažžan sierra álgoálbmotforumas. Sierra álgoálbmotforum sáhtta eanet váikkuhit konvenšuvdnabargui álgoálbmogiid dáfus deaŋalaš guvlui, earret eará ahte olahuvvošii suodji álgoálbmogiid eavttuid mielde.

Mihtut

- Ásahuvvon forum ovttasdoaimmii, máhttoloktemii ja oktasaš strategiijabargui sámi kulturmitosuođjalusa várás olles Sámis.
- Sámi ávnnaskeahtes kulturárbbi hálddašeapmi dáhpáhuvá álgoálbmogiid eavttuid mielde ja sámi iešmearrideapmái dávistettiin.

Strategiijat

- Bargat dan ala ahte ásahit oktasaš kulturmitoovttasbarggu sámi parlamentáralaš ráđi bokte.
- Árvvoštallat ahte ovddiduvvo evttohus sierra álgoálbmotforumas ásaheamis ávnnaskeahtes kulturárbbi konvenšuvnna siste ovttasbargguin Kulturráđiin.

10.3 Guovttesuorat hálddašepmi ja ovddasvástádusjuohku

Sámedikkis lea hálddašanoovddasvástádus sámi kulturárbbis, ja sámi álbmogis lea vuoigatvuohta iežas ovdešáigái ja historjái. Sámedikki vuolggasadjin lea ahte sámiin lea seamma vuoigatvuohta go earáin ge beassat geahččat iežaset guovlluidda ja kulturárbbi daid áigelinnjáiid vuodul mat mannet manjás geađeáiggi bivdoservodagaid luottaide.

Dan geažil leat muhtun hástalusat mat čatnasit guovttesuorat hálddašepmái ja dálá geavadii. Dat šattai erenoamážit áigeuovdilin dalle go váldi addit sierralobi kulturmuittolágas ođđajagi 2020 rájes sirdojuvvui Riikaantikváras Sámediggái ja regionála kulturmuittolágas ođđajagi 2020 rádjai lei geavat nu ahte Sámediggi ja fylkkagielda leat addán iežaset árvvoštallama ja evttohusa sierralobi oktavuodas Riikaantikvárii daid ovddasvástádussurggiin mat gullet sidjiide. Dat hástalus mii šaddá áigeuovdilin, čatnasa daidda kulturmuittolágaide main lea eahpečielggas gullet go dat Sámedikki vai fylkkagieldda ovddasvástádussuorgái. Ovdal leat dat čovdojuvvon gulahallama bokte gaskal Sámedikki ja fylkkagieldda ja oktasaš pragmáhtalaš čovdosiid bokte. Jus Sámediggi ja fylkkagielda eai soaban das gii dat lea rivttes hálddašaneiseváldi, de lea goappašagain leamaš vejolašvuohta addit iežas árvvoštallamiid ja evttohusaid Riikaantikvárii. Dasto lea Riikaantikvára mii dahká mearrádusa sierralobi ektui. Hárve lea bohčiidan dakkár dilli mas Sámedikkis ja fylkkagielddain leat leamaš vuostálas árvvoštallamat das berre go addojuvvot sierralohpi. Rievdadusaid oktavuodas ođđajagi 1. b. 2020 rájes go Sámediggái ja fylkkagielddaide fápmuduvvui váldi addit sierralobi kulturmuittolágas, de gáibiduvvo stuorát čielggasvuohta gii dat lea rivttes sierralohpeiseváldi iešguđet kulturmuittolágaide.

Kulturmuittuid ja kulturmuittolágaide sáhtá iešguđet láhkai meroštallat sámi kulturmuittun. Daid sáhtá meroštallat sámi kulturmuittun go njálmmálaš ja/dahje čálalaš gáldut čatnet daid sámi kulturoktavuhtii. Nubbi vuolggasadji dasa ahte identifiseret dain sámi kulturmuittun, lea ahte dutkanbohtosat dahket jáhkehahttin ahte dat čujuhit sámi historjái ja ovdahistorjái. Kulturmuittut dan áiggis mii lei ovdal go gávdne oahpes sámi sárgosiid, sáhttet maid meroštallojuvvon guoskevažžan sámi ovdahistorjái. Árra ovdahistorjái fysihkalaš luottat ledje mielde molsašuddi muttuin maid báidne sihke rihkkun, rievdan ja oktilašvuohta, ja leat maiddái eaktun daidda proseassaide ja oassin dain proseassain mat vuolggahedje dan mii áiggi mielde šattai sámi kultuvran. Dan maid mii dál dovdat sámi kulturmuittun, lea boadus konkrehta historjálaš proseassain mat leat dáhpáhuvvon guhkes áiggis Sámis. Ovdahistorjái lea danne deatálaš dálá sámi kultuvrii ja servodagaide. Seamma láhkai go ovdahistorjái lea mearkašupmi manjit áiggi norrøna ja dálá dáža kultuvrii.

Govus 30. Ruksesbávtti báktenjuohtan, Porsáŋggu gielddas. Dan maid mii dál diehtit sámi kulturmuittuid birra, lea boadus dakkár historjálaš proseassain mat leat dáhpáhuvvon guhkes áiggi Sámis. Maiddái báktenjuohtamiid ja báktesárgumiid sáhtá geahččat dan vuodul. Govva: Sámediggi.

Hástalusat čatnasit erenoamážit guovtti dilálašvuhtii;

1. Mo mii geavadis, guovttesuorgat hálddašemiin, galgat hálddašit kulturmuittuid dan áiggis mii lei ovdal go čielga sámi kultursárgosat ášahuvvojedje. Dát kulturmuittut leat, nu mo aiddostahttojuvvon álggus, maiddái duogázin sámi ovdahistorjái ja eaktun dasa ahte ovdánii dat maid mii manjá leat dovdan sámi kulturdovddaheapmin.
2. Dasa lassin leat Sámis dakkár kulturmuittolágaide maid sáhtá leat váttis áigeroštallat aiddolaččat ja mat muhtumassii leat šaddan ovdal go manjágo čielga sámi kulturdovddaheamit leat ášahuvvon. Dás sáhtá erenoamážit namuhit báktedáidaga báktesárgumiiguin ja báktenjuohtamiiguin, vuopmaniid goddebivdu oktavuodas, čilaid ja bivdorokkiid. Sámediggi vásiha hástaleaddji soahpat das geas dat leat hálddašanoovddasvástádus dakkár kulturmuittuin.

Go Sámediggi ja fylkkagieldat jagi 2020 rájes dahket ieža sierralohpemearrádusaid, de šaddet dát čuolmmat ja hástalusat áigeuovdilin nu mo válddahuvvon bajábealde. Danne lea dárbu oažžut

konkretiserejuvvot ja čielggaduvvot ovddasvástádussurggiid bokte prinsihppa ságastallan. Ii leat dohkálaš čielggadit ovddasvástádusdiliid ovttaskas áššiid meannudeami bokte.

Sámis lea lunddolaš atnit buot ovdahistorjjálaš kulturmuittuid maiddá oassin min kulturárbbis. Sámediggi háliida oazžut muhtun guovlluide, gos lea measta beare leamaš sámi ássan ja geavaheapmi gaskaáiggi rádjai, ollislaš hálddašanoovddasvástádusa. Dakkár eaktu lei vuodđun go Riikaantikvára mearridii ahte Sámedikkis galggai leat hálddašanoovddasvástádus Ceavccageađe kulturmuittoguovllus Unjárgga gieldas. Guovllus leat kulturmuittut mat ovddastit jotkkolaš ássama boarrásat geađeáiggi rájes gitta otnáži. Riikaantikvára čállá iežas ákkastallamis ahte lea lunddolaš atnit Ceavccageađggi boarrásat kulturmuittuid eaktun identifiserehahti sámi kultuvrra ja čearddalašvuoda ovdáneapmái.

Dasto ii leat eahpádus ge ahte iešguđege joavkkuin main lea sierra kultuvrralaš gullevašvuoha iešguđege báikkiide Sámis leat guodđán luottaid ja ahte sis lea gullevašvuoha seamma eanadahkii don dološ áiggi rájes. Ovdamearkka dihtii davviriikkalaš (norrøn) ássamis miehtá rittu Gaska-Romssa rájes máttás guvlui Norlánddas ja Trøndelágas ja diekkár guovlluin lea guovttesuorat hálddašeapmi lunddolaš. Gaskaáiggi álggii norgalaččaid sisafarren sámi ássanguvlui Davvi-Romssas ja Finnmárkkus ja maŋŋá maiddá kvenaid sisafarren. Hálddašannmálliid rievdateapmi lea dattetge guhkes proseassa ja gáibida ahte láhkaásahusat ja láhkadahkosat rievdaduvvojit ja danne lea fáddá Sámediggái guhkes badjel bargu.

Sámediggi háliida oanehis áiggi nannet iežas hálddašanoovddasvástádusa ollu kulturmuittuin miehtá Sámi. Kulturmuittolaš, áiggi ovdal ja maŋŋá sámi etnisehta ásaheami, leat dávjá nu lávga čadnojuvvon sámi kulturhistorjái ja sámi etnisehta ásaheapmái ahte daid berrešii Sámediggi hálddašit, ovdamearkka dihtii goddebivdu reaiduid ja báktedáidaga sámi guovlluin. Dološ čálalaš gáldut ja sámi terminologijja čatnet daid sámi bivdoservodahkii. Muhtun bivdorsttegiid sáhtta beaivádit geađeáiggi lohppii, ja dát duođašta sámi kultuvrra ja eanadatgeavaheami oktilašvuoda.

Sámediggi oaivvilda ahte lea dárbu ođasmahtit dálá geavada gaskal Sámedikki ja fylkkagieldda. Dárbu buoridit ovttaskas kulturmuittolaš ovdasvástádussurggiid presiserema lea šaddan áigequovdiliin, dál go sierralohpeeiseváldi lea biddjojuvvon njuolggá Sámediggái ja fylkkagielddaide. Sámediggi háliida revideret ja áigequovdilastit guđe kulturmuittolaš daid konkrehta berre guoskat. Danne mii jagis 2024 vuolgaheimmet proseassa golmma davimus fylkkagielddain ja Riikaantikvárain daid proseassaid hárrái. Čájuhuvvui dattege ahte dán fáttá birra lea váttis oazžut áigái gulahallama fylkkagielddaiguin ja Riikaantikvárain. Eavttut oazžut áigái gulahallama dán birra árvideames rivdet boahhtevaš jagiid. Kulturbirasláhkalávdegotti árvalusas mii bođii njukčamánu 2025, árvaluvvo lága bokte nannet ahte Sámediggi ja fylkkagielda sáhttet soahpat šiehtadusaid ovddasvástádusjuogu birra iešguđetlágan kulturmuittuid hárrái. Dasto maiddá ahte jus eai soabat, de ferte lánka lánčit dili nu ahte ášši čielggaduvvo stáhtalaš dásis. Sámedikki mihttu ain bisuhuvvo, muhto mii eat vuolggat ođđa barguid ovdal go ođđa kulturbirasláhkabargu lea válmmas.

Sámediggi háliida revideret ja áigequovdilastit guđe kulturmuittolaš daid konkrehta berre guoskat. Danne áigu Sámediggi álggahit proseassa daid hástalusaid oktavuodas ovttas guoskevaš fylkkagielddaiguin ja Riikaantikvárain.

Mihtut

- Sámediggi hálddaša stuorát oasi kulturmuittuin mat leat hui deatalaččat ja lahka čadnojuvvon sámi kultuvrra ovdáneapmái.

Strategiijat

- Vuolggahit šiehtadusa fylkkagielddaiguin ovddasvástádusa juohkimis ovttaskas kulturmuittolaš daid hárrái. Bargu ii álggahuvvo ovdal go ođđa lánka ja stáhta njuolggadusat buorebut lánčtet dili dakkár šiehtadusa dahkamii.

11. Ekonomalaš ja hálddahaslaš váikkusat

Dieđáhusa čuovvuleapmi dáhpáhuvvá jahkásaš bušehtaid bokte, dalle go ráhkaduvvojit oassemihttomearit ja doaibmaplánat guoskevaš guovlluide. Dieđáhusas leat guhkes áiggi perspektiiva, ja lea lunddolaš geahčadit dieđáhusa golmma-njealje jagi maŋŋá ja árvvoštallat leat go definerejuvvon mihtut olahuvvon.

Dieđáhus gáibida eanet árijaleappo ja olggos guvlui ovttasbarggu iešgudege ovttasbargoguimmiiguin nugo gielddaiguin, sámi museaiguin ja iešgudege organisašuvnnaiguin. Dasa lassin lea oktavuohta ja čuovvuleapmi ráfáidahttojuvvon visttiid ođđa eaiggádiid stuorra joavkkuin, mearrideaddji deaŋalaš jos Sámediggi váldá ovddasvástádusa automáhtalaččat ráfáidahttojuvvon sámi visttiin. Doaibma olggos guvlui gáibida mealgat eanet hálddahaslaš resurssaid. Seamma guoská sámi kulturmuittuid duodašteapmái ja gaskkusteapmái.